



**Povijesne predispozicije i aktuelni
razvoj građanskih asocijacija
u BiH**

Dr. sci. Ismet Sejfića

Sarajevo, 2008

Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH
Historical Preconditions and Current Development of Civil Associations
in BiH

Izdavač/ Published by: Friedrich-Ebert-Stiftung
Za izdavača/ For the Publisher: Helmut Kurth

Lektura/ Language Editor: Muhamed Hodžić
Meghaen Anderson

Prevod/ Translation: Amira Sadiković

Korice/ Cover: Dražen Grujić

DTP: Amer Ekmić

Štampa/ Print: Kemigrafika Trade, d.o.o. Sarajevo

Tiraž/ Edition: 300

Sva prava zadržana od strane/ All Rights reserved:
Friedrich-Ebert-Stiftung
Sarajevo, august 2008.

CIP-Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Predgovor

Organizacije civilnog društva igraju izuzetno važnu ulogu u zemljama čija se demokratija nalazi još uvijek u izgradnji, jer mogu dati značajan doprinos u praksi politike bliske građanima.

Pored toga, grupe civilnog društva predstavljaju važan poticaj za poboljšanje socijalne, privredne kao i društvene situacije određenih grupa u društvu. Pri tome sa svojim kritičkim posmatranjem ne nailaze uvijek na odobrenje građana. Uprkos tome, svi odgovorni akteri jedne države bi trebali pozivati svoje građane da se organizuju, kako bi razvili živahno, aktivno i ka budućnosti orijentisano društvo.

Ova publikacija pruža interesantan uvid u historijski razvoj organizacija civilnog društva, po kojem Bosna i Hercegovina posjeduje dugu tradiciju postojanja, posebno religioznih i humanitarno orijentisanih, organizacija civilnog društva. Broj organizacija je posebno u periodu poslije rata naglo porastao, međutim nedovoljan interes kod građanstva i nedostatak finansijskih osnova doveli su do obustavljanja djelatnosti mnogih organizacija. Dodatne poteškoće predstavljaju česti destruktivni stavovi mnogih političara kao i pokušaji da za vlastite interese instrumentaliziraju grupe civilnog društva.

Ova studija, dr. Ismeta Sejfiye pruža mnogobrojne teze za bolje razumjevanje situacije organizacija civilnog društva, i istovremeno daje upute kako na osnovu dosadašnjih iskustava poboljšati učinkovitost njihovog rada.

Fondacija Friedrich Ebert se nada da će čitanje ove studije povećati interes za izgradju dodatnih organizacija civilnog društva.

Helmut Kurth
Direktor ureda
Friedrich-Ebert-Stiftung
Bosna i Hercegovina

Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH

1. „Ograničena historija civilnog društva u BiH“

U literaturi o civilnom društvu i nevladinom sektoru u BiH uglavnom nalazimo paušalne ocjene o tradiciji građanskog organiziranja na ovim prostorima. Obično se tvrdi kako ovdje možemo govoriti tek o *ograničenoj historiji civilnog društva*¹, bez jasnijeg objašnjenja šta bi ova tvrdnja konkretno trebala da znači. Historiografski izvori i analize svjedoče o dosta bogatoj praksi (samo)organiziranja stanovništva na prostorima Bosne i Hercegovine. Ipak, danas bi se teško moglo govoriti o dugotrajnijoj uticajnijoj tradiciji građanskog organiziranja koje bi, zahvaljujući svom *izvornom civilnom karakteru*, ukazivalo na višedecenijski historijski kontinuitet u ovoj oblasti. Istovremeno, ne može se poricati spomenuta praksa (samo)organiziranja. U tekstu koji slijedi nastoji se ukazati na bitne strukturalne i funkcionalne karakteristike asocijacija koje su nastajale i djelovale u različitim razdobljima, počevši od perioda austro-ugarske uprave do današnjih dana. Konkretno, u tekstu se nastoje dokazati slijedeće hipoteze:

- *da se etnicitet* pojavljuje kao preovlađujuća integracijska konstanta, kao motivacijski faktor i bitna oznaka programske naravi organizacija nastalih u BiH u periodu do Drugog svjetskog rata, ali ima i aktuelni značaj za razvoj ovdašnjeg nevladinog sektora poslije 1989. godine,

1 Primjera radi pogledati Izvještaj Soroš fondacije o civilnom društvu u BiH za 2004. godinu gdje se u samom početku kaže: "Bosna i Hercegovina ima stanovitu - "ograničenu" - historiju razvoja "trećeg sektora". Kao što je poznato, prije rata (1992-1995) postojao je niz društvenih organizacija čije su se aktivnosti uglavnom orijentirale unutar sfere kulture i sporta.", Fond Otvoreno društvo BiH, Izvještaji "Civilno društvo", Sarajevo 2004., str. 1;

- da subjekti građanskog/multietničkog karaktera imaju ograničen značaj u odnosu na one s etničkim karakteristikama do Drugog svjetskog rata da bi, u kontekstu transformacijskih kretanja, posebno nakon 1995. godine, došlo do jačanja civilnog/multietničkog kontingenta organizacija nevladinog sektora u BiH,
- građansko organiziranje u BiH karakterizira *diskontinuitet prouzročen promjenama općedruštvenog konteksta tokom posljednja dva stoljeća* te je moguće uočiti nekoliko historijskih faza unutar kojih su postojeće organizacije djelovale u različitim uvjetima te imale različite funkcije ²,
- pored paralelne egzistencije etničkih i multietničkih asocijacija, u povijesti građanskog organiziranja u BiH stalno je prisutan izvjestan uticaj inozemnih faktora, koji, čak i u aktuelnom kontekstu, imaju značajan uticaj na pravac razvoja građanskih asocijacija kao i na njihove funkcije u kontekstu procesa demokratske transformacije u BiH.

U daljoj analizi, kroz nekoliko historijskih faza, predstavljeni su razvoj, karakteristike i najvažnije funkcije asocijacija građana u BiH tokom zadnja dva stoljeća. Cilj ove analize jeste, na temelju historiografskih izvora, ukazati na značaj povijesnih predispozicija za aktuelno stanje i uticaj istih na aktuelne razvojne tendencije u ovom domenu. U tom smislu, pored historiografske dimenzije, analiza uključuje i određena politološka razmišljanja i ocjene.

2. Predgrađanski oblici udruživanja u BiH do 1878.

- esnafstvo i crkveno-školske općine

Prije Berlinskog kongresa (1878.), Bosna i Hercegovina je predstavljala kasno feudalno društvo u koje su, pod uticajima globalnih kretanja (rješavanje osmanskog pitanja), uticaji evropskog Zapada dolazili sporo,

2 Tokom protekla dva stoljeća egzistenciju bosanskohercegovačkog društva obilježilo je najmanje šest promjena političko-sistemskog konteksta izazvanih akcijama spoljnjih političkih faktora i to: osmansko-turski, austrougarski, SHS - jugoslavenski, period Nezavisne Države Hrvatske, socijalistička Jugoslavija te ovaj period uvjetovane samostalnosti koji možemo nazvati tranzicijskim.

ali i nezadrživo. Osmanski apsolutizam održavao se zahvaljujući zastarjeloj administraciji i represivnom upravnom sistemu ne omogućujući nastanak *građanstva* zapadnoevropskog tipa. Oko 90 % stanovništva živjelo je u seoskim sredinama, bez mogućnosti političkog ili općenito društvenog organiziranja i javnog djelovanja. Međutim, pojedini autori već u završnom periodu turske vladavine nalaze najranije začetke razvoja građanskog rezoniranja i organiziranja.³ Naime, *Hatišerifom od Gilhane 1839.* ukinut je osmanski timarsko-spahijski vojno-feudalni sistem, a *Hatihumajunom 1856.* formalno su izjednačeni svi građani u Osmanskome Carstvu. Pravo na udruživanje dobilo je tadašnje stanovništvo tek iza 1862., kada nastaju prve samostalne institucije na ovim prostorima – crkveno-školske općine, čije su funkcije bile vjersko-prosvetne i kulturne naravi. Drugi tip udruživanja su *esnafi*, kojih je, prema nekim izvorima, tokom 18. stoljeća u Sarajevu bilo 31 sa oko 2000 članova.⁴ U esnafa su se udruživale sve zanatlije bez obzira na vjeru, ali su, kako to navodi **Enes Pelidija**, svi članovi nekih esnafa ponekad bili isključivo jedne konfesije.⁵ Prema ovom autoru, esnafi su imali veliki uticaj u životu tadašnjih gradova, javno izražavajući svoje nezadovoljstvo određenim odlukama vlasti. *Čaršija* je očito funkcionirala kao neka vrsta *esnafskog javnog mnijenja* zauzimajući određena stajališta u odnosu na odluke vlasti. Ovo potvrđuje period tzv. "*sarajevske anarhije*" (1747.-1757.) o kojoj u svom "*Ljetopisu*" govori **Mula Mustafa Bašeskija**, dok je francuski konzul u Travniku, **Pjer Davil** "... početkom 19. stoljeća za Sarajevo pisao da je to - *esnafska republika*".⁶ Svakako, tadašnji povijesno-politički kontekst, kao i priroda osmanske vlasti, nisu ostavljali mogućnosti za razvoj bilo čega što bi se moglo označiti kao civilno društvo.⁷

3 Pogledati kod: Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997, str. 48;

4 Pelidija, Enes: "O privredi Sarajeva u 18 stoljeću" u "Prilozi historiji Sarajeva", str. 98;

5 Isto, str. 98;

6 Isto, str. 100;

7 Posebno pitanje, koje ovdje nije predmet razmatranja, ali bi moglo biti interesantno za istraživanja, jeste specifičan socio-kulturološki kontekst "čaršije" kao miljea u kojem su nastajali ovi predgrađanski i kasniji oblici udruživanja. Kao socijalno i kulturno jezgro življenja u bosansko-hercegovačkim mjestima, "čaršija" je producirala neformalne, ali veoma snažne norme ponašanja, hijerarhiju vrijednosti i pozicija u koje se pojedinac morao uklapati ukoliko bi želio tu pronaći vlastito mjesto. Drugačije rečeno, priroda socijalnog kapitala "čaršije" vjerovatno je uticala na vrste asocijacija i način njihovog funkcioniranja. (I.S.)

3. Nastanak, razvoj i funkcije prvih organizacija građana u Bosni i Hercegovini (1878.-1914.)

Za vrijeme četrdesetogodišnje austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini izgrađena je, za tadašnje prilike, moderna administracija, ali uz asistenciju elemenata vojnog upravljanja te uz znatnu redukciju građanskih prava i sloboda.⁸ U uvjetima zabrane političkog organiziranja, došlo je do osnivanja prvih udruženja građana na nacionalno-kulturnim, vjerskim i humanitarnim osnovama. Nastajanje ovih društava bilo je, kako to konstatiraju **Hadžibegović i Kamberović**, rezultat unutarnjeg razvika lokalnog društva, ali daleko više: „...dodira tradicionalnog građanstva koje je zanatsko-trgovačko-rentijerskog tipa i doseljeničkog građanstva, koje se ovdje doseljava iz raznih zemalja Monarhije, gradeći time novi nacionalni i vjerski mozaik modernog građanstva potrebnog Austro-Ugarskoj, kako bi ovo područje integrirala u svoj ekonomski, socijalni, politički i kulturni sistem.“⁹ Asocijacije građana koje su se razvile u ovom periodu mogle bi se, obzirom na etnički sastav članstva, svrstati u *pet kategorija*:

- *nacionalna kulturno-prosvjetna društva,*
- *mješovita udruženja koja su okupljala pripadnike dvaju nacionalnih skupina,*
- *multietničke asocijacije,*
- *useljenička udruženja,*
- *radničke organizacije.*

Prve značajnije organizacije bosanskih građana su *humanitarna i kulturno-prosvjetna društva s nacionalnim ili vjerskim predznakom*. Među prvima je osnovano *Jevrejsko humanitarno društvo La Benevolencija*, 1894. godine, koje će 1902. promijeniti naziv u *Prosvjetno-kulturno društvo La Benevolencija*. Promjenom naziva prošireno je polje djelatnosti društva sa karitativnog na kulturno-edukacijsko djelovanje među pripadnicima jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini. Pored La Benevolen-

8 O ovom razdoblju pogledati kod: Ibrahimagić, Omer: "Ustavno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine", sarajevo 1998., str. 40-46;

9 Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997, str. 49;

cije, sa skoro istim programskim oznakama, djelovalo je u periodu do 1941. još nekoliko jevrejskih društava: *La Lira*, *Matatja*, *La Glorija*, *Tarbut*, *Jevrejski klub*, *Safa Berura*, ali kratkotrajnije i s manje uspjeha.¹⁰ 28.06.1902., odlukom Zemaljske vlade u Sarajevu, odobren je rad dvjema organizacijama: *Hrvatskom potpornom društvu za potrebne đaka srednjih i visokih škola* i *Srpskom kulturno-prosvetnom društvu Prosveta*. Ove organizacije imale su sjedište u Mostaru. 11. decembra 1902. *Hrvatsko potporno društvo* mijenja naziv u *Hrvatsko kulturno društvo Napredak* sa sjedištem u Sarajevu. 1903. dolazi do osnivanja *Muslimanskog dobrotvornog društva Gajret*.¹¹ Do kraja Prvog svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini registrirano je 1256 društava u 258 naselja.¹²

Useljenička udruženja imala su slične funkcije kao i društva lokalnog stanovništva s etničkim predznakom, dakle, brinula su o očuvanju nacionalnog identiteta useljenika, razvijajući solidarnost i veze među članstvom po principu etničke pripadnosti. Do Prvog svjetskog rata registrirano je 31 ovakvo udruženje.¹³

Miješana društva bila su malobrojna i, očito, bez većeg upliva i popularnosti među stanovništvom. **Husnija Kamberović** navodi tri organizacije ovakvog tipa u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat: *Srpsko - hrvatski klub* u Sarajevu, *Hrvatsko-muslimanski klub* u Višegradu i *Hrvatsko - muslimanski soko* u Maglaju.¹⁴

Multietnička društva okupljala su članstvo različite nacionalne pripadnosti. Međutim, **Đorđe Pejanović** napominje kako su *gro članstva ovih organizacija činili doseljenici, dok je broj članova iz reda lokalnog*

10 Petrov, Krinka: "Kultura Jevreja na tlu Jugoslavije", , Beograd, 1997. S14;

11 Detaljnije pogledati kod: Džaja, Srećko: "Politička realnost jugoslovenstva", Sarajevo-Zagreb 2004., str. 74-78; Kemura, Ibrahim: "Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine", Sarajevo 1987; Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997, str. 48;

12 Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997, str. 48; Autori navode i njihov teritorijalni raspored: "Najviše je ovih društava bilo u Sarajevskome okrugu (300), zatim u Banjalučkom (248), Tuzlanskom (222), Mostarskom (198), Travničkom (181) i Bihaćkom (107).";

13 Hadžibegović, Ilijas: "Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća", Institut za istoriju, Sarajevo 2004., str. 89;

14 Hadžibegović, Ilijas: "Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća", Institut za istoriju, Sarajevo 2004., str. 90/91;

građanstva bio relativno mali, naglašavajući njihov *propagandistički karakter* za račun okupacijskih vlasti.¹⁵ Njihov broj nije bio zanemariv (391 od ukupno 1296 udruženja do Prvog svjetskog rata), ali se ova brojnost može objasniti činjenicom da aktualna vlast nije u Bosni i Hercegovini podržavala nastanak i rad nacionalnih udruženja, koja su predstavljala opasnost imperijalnom dualističkom konceptu Monarhije, gledajući s druge strane, s više blagonaklonosti na aktiviranje subjekata „internacionalnog“ karaktera, podržavajući njihov rad finansijski i na druge načine. Ovo svakako dovodi u pitanje njihov autentični, izvorni lokalni karakter.¹⁶

Jedine organizacije koje su uspijevale okupiti pripadnike sva tri etniku bili su *sindikati*. Za početak sindikalnog djelovanja u Bosni i Hercegovini uzima se 27.8.1905. godine, kada je formiran *Glavni radnički savez*. Prvi sindikat u Bosni i Hercegovini osnovan je 1906. godine (*Sindikat metalčkih radnika*) na inicijativu Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine. Do Prvog svjetskog rata sindikati su bili malobrojniji u odnosu na ostale forme udruživanja, što je i razumljivo, ako se ima u vidu da su radnici činili tek nekoliko procenata od ukupno zaposlenog stanovništva. Pred Prvi svjetski rat *internacionalni sindikalni pokret*, u okviru *Glavnog radničkog saveza*, okupljao je 17 sindikalnih saveza i preko 120 sindikalnih podružnica. Interesantno je da je i u okviru sindikalnog pokreta nastalo nekoliko subjekata s etničkim ili vjerskim predznakom, tzv. *nacionalni sindikati* (*Organizacija radnika Hrvata, kasnije - Matica radnika Hrvata, Organizacija mladih katoličkih radnika...*). Prvi svjetski rat označio je završetak perioda u kojem su nastale prve organizacije građana u Bosni i Hercegovini. Specifičnosti organiziranja stanovništva u Bosni i Hercegovini, nevedene na početku ovog historijskog pregleda, očituju se snažno u periodu austrougarske vlasti. Programске značajke ovih udruga veoma su slične, s ciljevima koji se odnose na karitativni rad, kulturno uzdizanje članova, opismenjavanje, otvaranje čitaonica, izdavanje listova. Ove organizacije nosile su pečat tadaš-

15 Pogledati kod: Pejanović, Đorđe: "Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine", Sarajevo 1930. str. 28-49;

16 O ovome pogledati kod: Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997, str. 50;

njih društveno-povijesnih i političkih prilika u Bosni i Hercegovini i okruženju: radi se prije svega o *konfesionalno-etničkoj podijeljenosti stanovništva* opterećenog još uvijek bliskom prošlosti, s izraženom *kri-zom nacionalnog identiteta* te potrebom da se on učvrsti i razvije.¹⁷ Zato je razumljivo da su ove organizacije *imale jasnu nacionalnu odrednicu*, tj. okupljale su mahom građane iste etničke pripadnosti te predstavljaju i *prve nacionalne institucije* bosanskohercegovačkih naroda nastale sa-moorganiziranjem građana.

Međutim, u tadašnjem društveno-povijesnom kontekstu, ova društva su imala značajne "dodatne" funkcije:

- *edukacijska funkcija* prepoznatljiva je u polju nacionalne kulture, folkloru, opismenjavanja i sl., što opet vodi učvršćenju nacionalnih osjećaja i svijesti unutar nacionalnih grupacija; istovremeno, ova udruženja su predstavljala *početne „škole demokratije“*, omogućavajući njihovim aktivistima prva iskustva u sferi javnog angažmana, ali i u odnosima prema vlastima,
- u periodu zabrane političkog organiziranja (do 1910.) imale su određenu *supstitucijsko-posredničku funkciju* postavljajući određene zahtjeve prema vlasti, dakle djelujući kao djelimični *supstituti političkih partija*, pokušavajući *participirati* u iniciranju i donošenju određenih političkih odluka ili djelovati kao *korektori vlasti*¹⁸

17 Isto, str. 48/47, također pogledati kod Madžar Božo: "Prosveta. Sprpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949", Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske 2001., str. 3-12; Išek, Tomislav: "O utemeljenju i početku rada Hrvatskoga kulturno-prosvjetnog društva "Napredak" u "Napredak kalendar" za 1993. godinu, Sarajevo 1992; Također: Babić, Dušan: "Pozadina i smisao naših animoziteta" u "Regionalne paralele - istraživanje nedavne prošlosti", Stina Zagreb, Škola novinarstva Beograd, Media-plan institut Sarajevo, 2005, str. 9-10. cit.: "Osim striktno obrazovnih institucija, i kulturna društva se formiraju na etničkom i vjerskom osnovu - Gajret, Prosvjeta, Napredak, La Benevolencija. Razvoj štampe je također slijedio nacionalno-konfesionalnu matricu, a i sportska društva - Đerzelez, SAŠK, Slavija, Makabi.";

18 Primjer prvog muslimanskog udruženja u Bosni i Hercegovini - "Društvu za vakufsko-mearifsku autonomiju" osnovanog 1899. g. u Mostaru, može ilustrirati ovu tvrdnju. Osnovni cilj ovog društva bio je povrat vakufske imovine (imovine koja je ranije pripadala Islamskoj zajednici, a oduzeta od iste nakon okupacije) i prava na upravljanje ovom imovinom od strane Islamske zajednice, kao i borba za ponovnu autonomiju u pogledu izbora vjerskih poglavara i službenika.

- široka teritorijalna organizacija omogućila kasnije *mobilizaciju članova i simpatizera za utemeljenje nacionalnih političkih partija*¹⁹,
- intenzivna izdavačka djelatnost, posebno izdavanje listova, bila je u *funkciji razvoja političke javnosti* u Bosni i Hercegovini.²⁰

Činjenica da su nastala u uvjetima znatnih ograničenja političkih i građanskih prava i sloboda, koje je nametnula austrougarska uprava, reducirala je njihov demokratizacijski potencijal i efekte. Jasno je također da u ovom periodu, pod ovakvim okolnostima, *nije generirana snažnija autentična tradicija organiziranja koja bi u osnovi imala građanina u njegovom klasičnom liberalno-civilnom određenju*. Internacionalno, multietničko organiziranje inicirano je izvana, ostajući, u odnosu na autentični kontingent organizacija s nacionalnim predznakom, relativno malobrojno i, kako će se kasnije pokazati, bez snažnijeg upliva u formiranju tradicija koje bi bile prepoznatljive u kasnijim razvojnim fazama. S druge strane, u ovom periodu, utemeljena je tradicija organiziranja u okvirima nacionalnih grupa u Bosni i Hercegovini.

4. Organizacije građana u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata (1918.-1941.)

Nakon Prvog svjetskog rata bosanskohercegovačko društvo našlo se u novom regionalnom političkom kontekstu ulazeći u sastav Kraljevine SHS i kasnije Kraljevine Jugoslavije. *Vidovdanski ustav* (28.juni 1921.)

19 Ova društva su činila os nastanka i razvoja nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini. Političke partije osnovane nakon 1905. godine u ovim društvima su nalazile snažan organizacijski i aktivistički oslonac. Pogledati kod: Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997, str. 50;

20 Pogledati detaljnije kod: Nuhanović, Asad: "Fenomen javnosti", Promokult, Sarajevo, 1998., str. 207-222; Također kod: Osmančević, Enes: "Historijat i osobnosti javnosti u Bosni i Hercegovini", Pogledi br. 8, Univerzitet u Tuzli, juli 2001., str. 86, cit.: "U periodu Austrougarske vladavine izlazilo je 125 listova i časopisa, uglavnom kao glasila oktroirane inostrane uprave, ili sa konfesionalnim, odnosno nacionalnim predznakom. Znatna broj listova (oko 80%) pokrenut i izdavan izvan Bosne i Hercegovine...Iako nacionalno podijeljen - tisak u BiH tog vremena je ipak uspio, sa gotovo dva stoljeća zakašnjenja za Evropom, potaći neke od funkcija javnosti. Tako se, zahvaljujući tisku, tokom 1907./1908. u dijelovima javnosti razvio kritički odnos prema nekim potezima okupacijskih vlasti."

akceptirao je *institut slobode udruživanja* uz uvjet da ciljevi udruživanja nisu kažnjivi prema važećim zakonima. Ovaj institut u praksi je zabranjivan, naprimjer u vrijeme trajanja „šestojanuarske diktature“ (od 1929. do donošenja „*Oktroiranog ustava*“ 1931.), ili ograničavan.²¹ Nacionalna kulturno-prosvjetna društva, srpska *Prosveta*, hrvatski *Napredak*, te muslimanski *Gajret*, uz nešto kasnije osnovano, muslimansko udruženje *Narodna uzdanica* (1923.), obnovili su rad zadržavši iste ciljeve i organizacijsku strukturu s uočljivim trendom povećanja broja ekspozitura u Bosni i Hercegovini (npr. *Gajret* je 1920. imao 46, a 1940. 121 mjesni pododbor, a sličan je slučaj i s ostalim udruženjima) na čitavoj teritoriji države.²² Ova društva su i dalje predstavljala os nacionalnog grupiranja, djelujući kao „sateliti“ nacionalnih političkih partija, gradeći mreže sličnih institucija na teritoriji čitave Bosne i Hercegovine.²³ Pored ovih autentičnih nacionalnih društava, u Bosni i Hercegovini osnivaju filijale subjekti nastali izvan njenih granica, poput *nacionalnih sokolskih saveza* (*Savez Hrvatskih sokolskih društava*, *Sokolski savez Srba...*)²⁴ te organizacije koje su protežirale *ideju nacionalnog jugoslovenstva* (npr. *Jugoslovenski sokolski savez*, *ORJUNA – Organizacija jugoslovenskih nacionalista...*) ili su nastale kao reakcija na ovu ideju (npr. *MUNAO – Muslimanska nacionalna omladina*, *HANAO – Hrvatska nacionalna omladina*, *SRNAO-Srpska nacionalna omladina*, *ORKAN – Organizacija katoličkih nacionalista...*).²⁵ Na društvenoj sceni Bosne i Hercegovine, pored trostrukog nacionalnog obrasaca, pojavila se

21 Detaljnije kod: Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997, str. 52;

22 Hadžibegović, Ilijas: "Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća", Institut za istoriju, Sarajevo 2004., str. 90/91 - pogledati tabele s rasporedom ovih društava u BiH; također kod Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997, str. 53;

23 Ilustrativan je primjer odnosa "Gajreta", "Narodne uzdanice" i muslimanskih političkih partija koje su se borile oku uticaja u ovim društvima što jasno ukazuje na njihov značaj. Kod: Kemura, Ibrahim: "Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine", Sarajevo 1987.; str. 3-7; Džaja, Srećko: "Politička realnost jugoslovenstva", Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb 2004., str. 202-232;

24 Detaljnije kod: Džaja, Srećko: "Politička realnost jugoslovenstva", Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb 2004., str. 40-45;

25 Isto, str. 47-48;

kao četvrta *projugoslovenska ideja* oko koje su se, u različitim vremen-
skim periodima, okupljale različite snage (npr. 1919. nacionalni sokolski
savezi ujedinili su se u *Sokolski savez Srba, Hrvata i Slovenaca*, promije-
nivši ime 1920. u *Jugoslovenski sokolski savez*). Ove integracije imale su,
oko čega se slaže veći broj autora, manje–više prorežimski karakter.²⁶

Za ovaj period interesantno je postojanje većeg broja ženskih udruženja
u Bosni i Hercegovini među kojima su, pored nacionalnih (*Dobrotvorna
zadruga Srpkinja, Kolo srpskih sestara, Hrvatska katolička ženska udru-
ga, Hrvatska žena, Muslimanska ženska zadruga, Žensko aškenaško
društvo...*) djelovala i višenacionalna društva (*Društvo za prosvjeđivanje
žena i za zaštitu njihovih prava, Zajedničko udruženje žena bez plemen-
skog i vjerskog obilježja, Materinsko udruženje, Udruženje univerzitet-
ki obrazovanih žena...*). Ženska udruženja imala su, posebno u urbanim
sredinama, emancipatorski značaj, otvarajući ženama mogućnosti za
društveni angažman u, inače dosta patriarhalnom okruženju.²⁷

Između dva svjetska rata sindikalno i strukovno organiziranje imalo je
višenacionalni karakter, ali su uz „...nezavisne internacionalne sindikate
postojali i sindikati lojalni vlastima, te malobrojni sindikati koji su oku-
pljali radnike na nacionalnoj osnovi. Ovi su sindikati djelovali u teškim
političkim uvjetima čestih zabrana, ali su uglavnom, preživjeli čitavo
međuratno razdoblje.“²⁸

Generalno uzevši, osnovne specifičnosti organiziranja u Bosni i Herce-
govini, karakteristične za austrougarski period, održale su se i u perio-
du između dva svjetska rata. I dalje je *etnicitet osnovna integracijska
konstanta, kako u političkoj, tako i u vanstranačkoj sferi*. U kolopletu
zamršenih nacionalnih odnosa u, sada jedinstvenoj, jugoslavenskoj drža-

26 Primjera radi pogledati kod: Džaja, Srećko: "Politička realnost jugoslovenstva", Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb 2004., str. 43; u radovima stranih autora: npr. Jakir, Aleksandar: "Dalmatien zwischen den Weltkriegen: Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integration", Südosteuropäische Arbeiten 104, Universität Erlangen-Nürnberg 1997., Skript 422, str. 376-377;

27 Hadžibegović, Ilija: "Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća", Institut za istoriju, Sarajevo 2004., str. 90/91; Pogledati tabele s rasporedom ovih društava u BiH!; Hadžibegović, Ilija/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997, str. 54;

28 Hadžibegović, Ilija/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997, str. 54;

vi, bosanskohercegovački društveno-politički prostor služice kao poligon importiranih politika i interesa s istočne i zapadne strane, bez unutarnjih snaga koje bi generirale razvoj i snažniji uticaj građanskih subjekata u političkom javnom diskursu, pa tako i građanskih organizacija s jasnim civilnim odrednicama.²⁹

Organizacije ovog perioda imaju dvostruki značaj za tadašnji i kasniji razvitak građanskog udruživanja u BiH. Na jednoj strani one su imale značajnu edukacijsku i humanitarno-karitativnu ulogu uočljivu u aktivnostima stipendiranja omladine, izgradnje i održavanja đачkih domova i općenito uključivanja širih slojeva stanovništva u društveni život. Na drugoj strani, *građanin-pojedinac* nije uspio da se profilira kao osnovni subjekt, temelj i nosilac građanskih struktura i razvojnih tendencija u ovoj oblasti. Tako je u periodu između dva svjetska rata *učvršćena tradicija nacionalnog grupiranja i organiziranja* u tadašnjoj vanstranačkoj, nevladinoj sferi. Drugi svjetski rat prekinuo je rad ovih organizacija ili su one bile integrirane u sistem okupatorskih vlasti na ovim prostorima.

5. Asocijacije građana i civilne inicijative u socijalističkom okruženju (1945. - 1985.)

U novijim tekstovima o civilnom društvu u BiH tokom četrdesetpetogodišnjeg socijalističkog perioda, primjetna su dva pristupa: *prvi pristup* jeste negiranje postojanja bilo čega što bi se u ovom povijesno-političkom kontekstu moglo identificirati kao civilno društvo; *drugi pristup* ukazuje na tragove civiliteta u socijalističkom okruženju, dakle na postojanje određenih subjekata koji su nastali ili se održali u vremenu nakon Drugog svjetskog rata, ostajući još uvijek aktivni dio nevladinog sektora.

29 O političkim prilikama, političkom i ostalim vidovima organiziranja i odnosima u BiH u ovom periodu govore brojni autori. Isti zaključak o supremaciji etniciteta nad civilnim inicijativama nalazimo kod: Džaja, Srećko: "Politička realnost jugoslovenstva", Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb 2004., str. 202-232; Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997, str. 52; Šehić, Nusret: "Bosna i Hercegovina 1918.-1925.", Svjetlost, Sarajevo 1991., str. 100; Nuhanović Asad: "Fenomen javnosti", Promokult, Sarajevo 2005., str. 222-223;

Prvi pristup nalazi svoje teorijsko uporište u kritici totalitarnih sistema kao zatvorenih ideoloških entiteta, koja se, kada se o civilnom društvu govori, najčešće vezuje uz **Karla Popera** i njegovo djelo "*Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*". Poper smatra da je *doktrinarna eshatologija imanentna socijalističkom učenju*, kao *državno učenje ona opravdava upotrebu revolucionarnog terora*. Kao i svako *zatvoreno društvo* komunističko društvo premiješta socijalni model u savršenu budućnost, politička elita zatvorenog društva polaže pravo da vlada historijom, službena sfera - partija/država uzdignuta je na rang političkog apsoluta. Na sličan način, odnos civilno društvo-socijalistička država, komentira **Ugo Vlaisavljević**: "Zanimljivo bi bilo pogledati ulogu velikih udruženja građana koja je osnivala partija/država i o njima veliku brigu vodila. Poznato je da je autentično mjesto dobrovoljnih udruženja građana civilno društvo. Osvrnemo li se na mjesto i ulogu takvih udruženja kakva su bila *Socijalistički savez radnog naroda, Savez socijalističke omladine, udruženja boraca i žena, sindikati* itd., lako ćemo uvidjeti da narodna država nije ostavljala mjesto za civilno društvo u pravom smislu riječi. Ono nipošto ne smije biti produžena ruka države ili partije na vlasti nego radije, da tako kažemo, mjesto gdje se ta ruka zavrće i sakati."³⁰ Činjenica je, kako to Vlaisavljević konstatira, da su ovi savezi nastajali i djelovali pod patronatom partije/države ne kao *protuteža centrima državne moći ili u funkciji zaštite građana u odnosu na centre moći*, već su na temelju *jedinstvene ideologije*, u okviru *fronta socijalističkih snaga*, predstavljali ekspoziture za masovniju implementaciju partijske ideologije, primjera radi:

- poticaji za osnivanje ovih saveza dolazili su iz komunističke partije, dakle one nisu nastajale kao izraz slobodne volje građana,
- članstvo u ovim savezima bila je obaveza koja se morala ispunjavati, odnosno nastupala je automatski u određenoj starosnoj dobi (u Savez pionira djeca su ulazila automatski u prvom razredu osnovne škole, a u Savez socijalističke omladine na završetku osnovnog obrazovanja) ili stupanjem na radno mjesto (članstvo u odgovarajućem sindikatu),
- u finansijskom, a time i programskom pogledu ove organizacije bile su potpuno ovisne o državnom proračunu.

30 Vlaisavljević, Ugo: "Opet narodna država", Nezavisne novine, Banja Luka, 13.01.2006.;

Po definiciji, navedeni savezi imali su funkciju ideološko-političke *transmisije* u smjeru partijsko-državna elita – narodne mase, ali je ovakva funkcija donekle odbačena inkorporiranjem ovih subjekata (društveno-političke organizacije) u politički sistem Ustavom SFRJ od 1974. god. (*društveno-politička vijeća* u skupštinama na svim nivoima), gdje su trebali osigurati *dvosmjernu transmisiju* ideja, potreba i interesa masa prema centrima političke moći i obratno. Ipak, kako je pokazano, *građanin* u svom klasičnom određenju, koji kao slobodna individua ulazi u integracijske procese na temelju vlastitih interesa, potreba ili drugih motiva, nije bio osnova ovih integracija. Na njegovom mjestu nalazio se *radni čovjek* kao stvaralačko biće i osnova, u biti *kolektivističke socijalističke politike*. Socijalistički model društveno-političkih odnosa predstavlja ustvari *situaciju skoro apsolutne dominacije političkog nad civilnim društvom* u kojem, kako Vlasisavljević tvrdi, "...država nije ostavljala mjesta za civilno društvo u pravom smislu riječi."³¹ Ovakvo civilno društvo **Mihajlović** naziva "*pobačeno*", "*neuspostavljeno*" civilno društvo. Jasno je također da se o nevladinom sektoru u ovakvom okruženju nije moglo govoriti kao o dijelu civilnog društva.³² **Linc i Stepan** imaju ista gledišta: "Ne samo što je najveći broj organizacija, koje se normalno smatraju dijelom civilnog društva bio integrisan u partijsku državu u komunističkoj Evropi, već su one i u materijalnom pogledu zavisile od takve države. Zato za takve potencijalne aktere u političkom procesu i nije u interesu da žele svoju samostalnost." "Začeci civiliteta" nisu imali šanse za stvarnu ekspanziju u ovakvom okruženju.³³

Međutim, jedan *analitički pristup* pokazaće da je u periodu između 1945. godine do raspada Jugoslavije u Bosni i Hercegovini nastao i aktivno djelovao veliki broj subjekata koji su egzistirali "na ivici civilnosti". *Zakonom o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima* (25. augusta 1945.) udruženja koja su u BiH bila aktivna do Drugog svjetskog rata, imala su mogućnost obnoviti svoj rad. Od 1945. do 1950. reaktivirano je trideset udruženja, a nastala su i neka nova. Među prvi-

31 Isto;

32 Mihailović, Srećko: "Kako nevladine organizacije vide političku moć i kako politička moć vidi nevladine organizacije", dokumenti sa stručnog skupa "Analiza NVO okruženja - izazovi tranzicije", Fond za otvoreno društvo Srbija, Beograd 02. Juni, 2005., str. 5-6;

33 Linc, Huan i Alfred Stepan: "Demokratska tranzicija i konsolidacija", "Filip Višnjić", Beograd 1998., str. 203, također str. 54, 71;

ma su rad obnovile četiri tradicionalne nacionalne organizacije: *Napredak*, *Gajret*, *La Benevolencija* i *Prosveta*. Gajret je 1948. godine promijenio ime u *Muslimansko kulturno društvo Preporod*, ali je već 1949. njegov rad zabranjen. Ista sudbina zadesila je i ostala nacionalna društva, ali ne i kulturna društva nacionalnih manjina i ona za koje je aktualna vlast nalazila da mogu poslužiti realizaciji konkretnih političkih interesa.³⁴ Rad obnavljaju i predratna radnička udruženja, a narednih decenija nastaje veliki broj kulturno-umjetničkih društava ujedinjenih u savez na nivou tadašnje SR BiH. Prema **Kamberoviću/Hadžibegoviću**, nakon 1949. godine, ova društva su imala određenu *ideološko-vaspitnu funkciju* u kulturnoj sferi, propagirajući ideje socijalističkog razvoja, bratstva – jedinstva itd.³⁵ Isti autori navode podatak da je u BiH 1954. godine aktivno djelovalo „...388 kulturno-umjetničkih društava, 7 amaterskih pozorišta, 88 narodnih i radničkih univerziteta...“ mahom u urbanim centrima. Brojne *profesionalne asocijacije* (Društva historičara, Društva Filozofa, Udruženje književnika; Udruženje pravnika, Udruženje likovnih umjetnika BiH - ULUBiH, Udruženje novinara, Udruženje kompozitora, Udruženje filmskih radnika, Udruženje muzičkih umjetnika, Udruženje dramskih umjetnika...), *asocijacije građana s posebnim potrebama* (npr. udruženja distrofičara, paraplegičara itd.), *hobistička udruženja i savezi* (Savez radio-amatera, Izviđački savez, Ferijalni savez...) te sportska i ekološka udruženja (lovačka društva, Savez gorana i sl.). Svakako, ove asocijacije ulazile su u jedinstvenu *krovnu instituciju* Socijali-

34 Detaljnije kod: Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997, str. 56-57, cit.: "Seljačka sloga", koja je kao političko-ekonomska i kulturna institucija, djelovala od sredine 30-tih godina i bila razgranala po svim hrvatskim selima u Bosni i Hercegovini. Iza 1945. ona se bavi kulturno-prosvjetnim radom, opismenjivanjem i organiziranjem čitalačkih grupa, održavanjem kulturnih priredaba u hrvatskim selima i slično. Ovo nije bila državna institucija, ali je vlast preko nje nastojala politički ovladati hrvatskim seljaštvom."

35 Isto, str. 57, cit.: "Zbog toga je 1949. prelomna godina. Iza toga nastupaju nešto drukčiji uvjeti za njegovanje i razvoj građanskoga društva. Od tada u kulturi glavnu ulogu igraju amaterska kulturno-umjetnička i kulturno-prosvjetna društva, amaterska pozorišta, te narodni i radnički univerziteti. Njihov je zadatak bio njegovanje kulturno-historijske baštine kao zajedničke tekovine svih bosanskohercegovačkih naroda, a ne isticanje i naglašavanje posebnih nacionalnih tradicija. Ukazuje se na međusobne kulturne utjecaje i prožimanja sa tendencijom stvaranja nove kulture zasnovane na novijim ideološkim osnovama zajedništva (ideja bratstva i jedinstva)."

stički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (SSRN), gdje je njihov rad podržavan ili osporavan.³⁶

Sa stanovišta pretpostavki za kasniji razvoj civilnog društva i nevladinog sektora u Bosni i Hercegovini pokazala se bitnom izvjesna *tradicija organiziranja*, odnosno *stečena navika kod pojedinca da ulazi u organizirane cjeline radi ostvarenja određenih potreba ili interesa*, koja je omogućila nastavak rada određenog broja ovih subjekata i nakon raspada Jugoslavije. Tako **Andelić** navodi podatak da je u Bosni i Hercegovini 1989. godine postojalo oko 5000 *aktivnih asocijacija*.³⁷ Pored ovog baznog potencijala, valja imati na umu da politički prostor bivše SFRJ, kao i Bosne i Hercegovine, koja se ne može promatrati izvan tadašnjeg jugoslovenskog konteksta, nije predstavljao uvijek mirnu, stoprocentno ideološki homogeniziranu cjelinu. Čini se da je predodžba o specifičnom „liberalnijem“ tipu jugoslovenskog socijalizma, raširena u ovdašnjoj i inostranoj javnosti, uspješno potiskivala u drugi plan činjenicu postojanja kritičke i liberalne inicijative i akcije na ovim prostorima. Za razliku od češkog ili sovjetskog slučaja, gdje su istaknuti intelektualci – *disidenti* u socijalističkom okruženju, imali zapaženu ulogu u fazi liberalizacije autoritarnih sistema (Havel, Mihnjik, Saharov, Solženjicin...), u novonastalim državama, na prostoru bivše Jugoslavije, uloga pojedinaca i grupa koji su djelovali s „disidentskih“ pozicija, pokušava se potisnuti u drugi plan. **Nebojša Popov** smatra da su uzroci ovakvog odnosa „...izuzimanje iz kruga zemalja realnog socijalizma, vjerovanje da toga u nas nije ni bilo, ili demonizacija same pojave – neprijatelji, izdaja, ekstremizam, najkonzervativniji boljševizam i napalm-čovokoljublje – čime se čini izlišnim analitički pristup.“³⁸ Pored ovih argumenata, potrebno je napomenuti da „*disidentstvo*“³⁹ nije na ovim prostorima imalo samo karakter kritike kojoj bi se mogao pripisati liberalno-građanski karakter – često se nastupalo s marksističkih pozicija, nastojeći kritiku zadržati u okvirima

36 Isto, str 58;

37 Andelić, Neven: "Bosna i Hercegovina između Tita i rata", Prev. Ranko Mastilović, Samizdat B92, Beograd 2005., str. 111;

38 Popov, Nebojša: "Disidentska skrivalica", "Republika" br. 242/243, Beograd 2000.;

39 Etimološki, termini disident i disidentstvo vode prijeklo od latinske riječi *dissidere* - biti udaljen, razlikovati se (prema Klaić, Bratoljub: "Rječniku stranih riječi", Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1978.);

„prihvatljivim“ za tadašnju ideološku elitu.⁴⁰ Osim toga, u disidentske krugove ubrajaju se često pojedinci i grupe koji su nastupali s nacionalnih pozicija, preuzimajući vodeću ulogu u nacionalnim pokretima nastalim krajem osamdesetih godina.⁴¹ Popov im odriče disidentski status upozoravajući da: „kada etnonacionalizam uzme maha...jenjava kritičko mišljenje, a umjesto autonomne javnosti kao demokratske institucije, nastaje njen supstitut – instrumentalizovano javno mnijenje – kao mjesto za nacionalne megdane i obračune. Nacionalisti, kada odbacuju vladajuću ideologiju i režim, to čine bez odgovarajućeg analitičkog postupka i argumentacije, ustručavaju se od javnog istupanja i ne polažu nadu u neposredne demokratske promjene. Zbog toga nacionaliste ne možemo svrstati među disidente. Nacionalisti, u najboljem slučaju, odlažu demokratiju za vrijeme nakon *konačnog rješenja* nacionalnog pitanja.“⁴² Indikatvno je da niti disidentstvo ovdje nije izuzeto od jasne podjele na „nacionalni“ i onaj dio koji bi se mogao označiti „kritičkim i liberalnim“. Kroz ovu podjelu, na izvjestan način, potvrđen je *kontinuitet koegzistencije etniciteta i civiliteta* u sferi tadašnjih antirežimskih inicijativa. I dok je dio „etnodisidenta“, nakon odlučujuće uloge u „rješenju“ jugoslavenske krize, preuzeo i još uvijek drže političku inicijativu⁴³, ovaj drugi dio disidentskog kontingenta nastaviće djelovati u drugoj polovini osamdesetih godina s mirovnih pozicija, pokušavajući definirati i etablirati civilnu alternativu konfliktnom etnonacionalizmu na jugoslovenskim prostorima. U tom smislu je disidentstvo interesantno kao *personalni mišlje* iz kojeg su se, tokom osamdesetih godina, dijelom razvile inicijative civilnog karaktera, od kojih su neke još aktivne, kako u ostalim dijelovi-

40 Primjera radi, poznati disident Milovan Đilas, u početku je nije napuštao marksističke pozicije zalažući se za liberalizaciju partije, sa liberalnih pozicija nastupio je Kosta Čavoški, dok Mihajlo Marković ostaje u granicama marksizma itd. pogledati kod: Popov, Nebojša: "Disidentska skripta", "Republika" br. 242/243, Beograd 2000. str. 67;

41 Isto, str. 68;

42 Isto, str. 68;

43 Primjeri su očiti i dobro poznati. Nekadašnji "nacionalni disidenti" preuzeli su vodeće pozicije na čelu nacionalnih pokreta krajem osamdesetih godina te kasnije formiranih nacionalnih stranaka: od aktivista "Hrvatskog proljeća" i "peticionaškog pokreta" (Savka Dapčević, Vladimir Šeks) nacionalista u "partijskim redovima" (Franjo Tuđman, Dobrice Ćosića...), političkih emigranata (Adil Zulfikarpašić, Gojko Šušak), do osoba koje je socijalistički režim osuđivao zbog određenih vjerskih uvjerenja (Alija Izetbegović npr.); pogledati kod: Veljak, Lino: Veljak, Lino: "Civilno društvo, raspad Jugoslavije i budućnost Jugoslovenske Europe", Zagreb 1997., str. 6;

ma bivše Jugoslavije, tako i u Bosni i Hercegovini.⁴⁴ Značajan broj intelektualaca iz Bosne i Hercegovine učestvovao je u radu *Korčulanske ljetne škole* (1964.-1974., osnivači: **Milan Kangrga i Rudi Supek**) i časopisa *Praxis*. Iako je zvanično škola imala za cilj „(...) stručno obrazovanje kadrova iz filozofije i sociologije koji rade u visokoškolskim i srednjoškolskim ustanovama, raznim institutima, društvenim organizacijama i novinarstvu (...) u prvi se plan nametnuo, samim karakterom rada i diskusija, oblik koji je i najprimjereniji filozofskom i sociološkom skupu: otvorena razmjena mišljenja, slobodna i kritička diskusija o bitnim problemima naše suvremenosti i života današnjeg čovjeka, često puta bila je to pasionirana odbrana i obrazloženje vlastitih uvjerenja i sukob angažirane misli, bez čega nema pravog misaona i društvena razvitka. Tako možemo reći da je *Korčulanska ljetna škola* odmah po svom osnutku i već u prvim svojim sesijama, umjesto akademske pouke u užem smislu kako je zamišljena, postajala društveni događaj prve vrste i to međunarodnog značaja, izvor misaone akcije koja je široko nadilazila njezine formalne granice i mjesto okupljanja najprominentnijih imena europske i svjetske filozofijske i sociologijske, kao i općeteorijske misli naše suvremenosti (Erich Fromm, Henri Lefebvre, Lucien Goldmann...).“⁴⁵ U radu škole učestvovali su poznati bosanskohercegovački intelektualci: **Franc Cengle, Esad Ćimić, Branislav Djurdjev, Ivan Focht, Božidar Jakšić, Olga Kozomara, Rasim Muminović, Besim Ibrahimpašić, Kasim Prohić, Božidar Gajo Sekulić, Džemal Sokolović, Vojin Simeunović, Abdulah Šarčević, Arif Tanović i Zoran Vidaković.**⁴⁶ Iako se ne radi o disidentima u pravom smislu riječi, inercija kritičke misli, uspostavljena dugogodišnjim djelovanjem škole, ostaje primjetnom sve do današnjih dana zahvaljujući dijelu intelektualaca

44 Npr. među osnivačima UJDI-ja (Udruženja za jugoslovensku demokratsku inicijativu, prve alternativne civilne organizacije u SFRJ osnovane 1989. u Zagrebu) nalazimo imena koja su i danas aktivna u nevladinom civilnom sektoru u BiH: Božidar Sekulić, aktivan učesnik Korčulanske škole, filozof i sociolog iz kruga "praksisovaca" je aktivan u Asocijaciji nezavisnih intelektualaca "Krug 99" koja u BiH održava kontinuitet slobodne misli i principijelne kritike te je, u neku ruku, nastavila rad UJDI-ja u BiH; aktivni su i drugi učesnici ove škole: Nebojša Popov u Srbiji pokrenuće list "Republika" uz podršku tamošnjih UJDI-jevaca; Vesna Pešić je istaknuti aktivist Građanskog saveza u Srbije;

45 Kangrga, Milan: "Korčulanska ljetna škola" u: "Izvan povijesnog događanja. Dokumenti jednog vremena", Feral Tribune biblioteka, Split 1997., str. 281;

46 Isto, str. 282;

koji su zadržali kritičke pozicije tokom zbivanja u zadnja dva stoljeće bosanskohercegovačke povijesti (Sekulić, Prohić...).

Godine 1964., u okviru Odsjeka za filozofiju Zagrebačkog univerziteta, u suradnji s drugim filozofskim centrima u tadašnjoj Jugoslaviji, pokrenut je časopis "*Praxis*" (imao je međunarodno izdanje na engleskom, njemačkom i francuskom jeziku). Časopis je ostvario saradnju, osobito svojim međunarodnim izdanjem, s velikim brojem najistaknutijih filozofa raznih orijentacija u cijelome svijetu. Na taj je način saradnja sa svjetskom filozofijom dobila snažni zamah, a *zagrebački filozofski krug* postao ravnopravni učesnik savremenih filozofskih rasprava u svijetu. Časopis "*Praxis*" i "Korčulanska ljetna škola" ukinuti su 1974 na temelju administrativne zabrane. Čitav niz drugih primjera kao što su: pojavljivanja časopisa *Delo*, *Filozofija*, *Sociologija*, *Gledišta* i listova: *Danas*, *Vidici*, *Student i Susret* (Beograd), *Pogledi* (Zagreb), *Besede*, *Revija 57* i *Perspektiva* (Ljubljana), *Pregled* (Sarajevo), štrajkovi (1958.) i studentske demonstracije (u Beogradu 1954., Zagrebu 1959.) kritički pokreti u Ljubljani, 1962–63, Zagrebu, Beogradu i Sarajevu 1966.–68., „eksplozija pokreta osporavanja“, koji se juna 1968. godine proširio na sve univerzitete u Jugoslaviji, uz angažman pojedinaca (Milovan Đilas, Mihajlo Mihajlov, Dušan Bogavac...), svjedoče o aktivnostima kritički orijentiranih političkih krugova u tadašnjem socijalističkom ideološko-političkom kontekstu.⁴⁷ Istovremeno, kako je dobro poznato, kontinuitet su održavale i snage izrasle na nacionalnim pozicijama o čemu svjedoče primjeri „hrvatskog proljeća“ (1971.-1972.), demonstracije na Kosovu tokom sedamdesetih i osamdesetih godina te kasnija „dešavanja naroda“ u svim krajevima bivše Jugoslavije. Za istraživanje fenomena disidentstva i civilnih inicijativa u socijalističkom periodu potrebno je više prostora jer se radi o nizu osoba, grupa i događanja čiji značaj, posebno u BiH, nije dovoljno proučen.⁴⁸

47 Detaljnije kod: Popov, Nebojša: "Disidentska skrivalica", "Republika" br. 242/243, Beograd 2000.;

48 Npr. Đorđević, Mirko: "Disidenti - između reforme i revolucije", Republika, br. 187, Beograd, 1998. str. 13-18; Jaksic, Božidar: "Disidenti - (ne)završena priča", u: Balkanski paradoksi, Beogradski krug, Beograd 2000, str. 186-195; Mihajlov, Mihajlo: "Disidenti danas i juče" u: "Dobro je sloboda", Radio B 92, Beograd 1994, str. 51-54;

6. Civilne inicijative i organizacije u predratnom vremenu (1985. – 1992.)

Obzirom na prevagu snaga etnonacionalne naravi u odnosu na nosioce civilnih inicijativa u povijesti Bosne i Hercegovine i nepostojanje jasno definiranog civilnog prostora u socijalističkom društveno-političkom kontekstu, često se zaboravljaju aktivnosti civilne alternative tokom osamdesetih godina, u vremenu prije početka ratnih sukoba. Tako nalazimo mišljenja kako su začeci civilnog društva ovdje razvijeni tek tokom ratnih događanja.⁴⁹ Ovakav pristup *zanemaruje kontinuitet aktivnog djelovanja kontingenta autentičnih civilnih snaga čiji korijeni sežu u osamdesete godine.*

O uzrocima raspada Jugoslavije napisane su i još se uvijek pišu brojne analize kao i o ulozi civilnog društva u dešavanjima tokom osamdesetih i devedesetih godina.⁵⁰ Neizgrađenost civilnog društva, smatra **Veljak**, ne može se proglasiti uzrokom raspada zemlje, ali treba razmotriti ulogu civilnih inicijativa u tadašnjem historijsko-političkom kontekstu, imajući u vidu specifičnosti jugoslovenskog socijalno-političkog i kulturno-historijskog razvoja.⁵¹ Ovo prije svega znači da civilne inicijative u predratnom vremenu jesu postojale, u pitanju je njihova ukupna eficientnost, (ne)mogućnost da liberalni koncept političke zajednice uspješno suprotstave divergentnim modelima i praksi etnonacionalističkih snaga.

49 U Izvješčaju Fonda otvoreno društvo BiH za 2004., primjera radi, ne spominje se prijeratna akcija autentičnih civilnih inicijativa: "Bosna i Hercegovina ima stanovitu - ograničenu historiju razvoja trećeg sektora. Kao što je poznato, prije rata postojao je niz društvenih organizacija čije su se aktivnosti uglavnom orijentirale unutar sfere kulture i sporta. Nakon rata svjedoci smo formiranja mnogih novih nevladinih organizacija, pogotovo u onim dijelovima zemlje gdje su locirani predstavnici međunarodne zajednice, njihove agencije i organizacije."; "Civilno društvo" izvješčaj Fonda otvoreno društvo BiH o civilnom društvu u BiH za 2004. godinu, Sarajevo 2004., str 1.;

50 Jedan interesantan pregled kontraverznih odnosa karakterističnih za "jugoslavensku krizu" predlaže Sekelj: 1) odnos država-nacija: preferiranje nacionalne države kao forme moderne političke zajednice 2) odnos federalizam-centralizam, tj. odsustvo demokratije 3) socijalna integracija, tj. odsustvo integracije u jugoslovensko društvo 4) kriza modernizacije 5) odnos individualizam-kolektivitet: neuspjeh individualizma i nastanak novog (etno)autoritarizma nakon samoraspada partijske države; pogledati kod: Sekelj Laszlo; "Uzroci raspada Jugoslavije", Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2003., str. 6;

51 Pogledati Veljakov komentar u Veljak, Lino: "Civilno društvo, raspad Jugoslavije i budućnost jugositočne Europe", Zagreb 1997., str. 6,7;

Ipak, postojanje i kontinuitet ovih inicijativa se ne smije zanemariti, posebno ako se ima na umu kasniji razvoj civilnog društva u bivšim jugoslovenskim republikama, pa i Bosni i Hercegovini.

Uporedo sa sve očitijom krizom reformske prakse u bivšoj Jugoslaviji, aktivnosti međunarodne zajednice, kao i domaćih demokratskih snaga, krajem osamdesetih godina bile su orijentirane na pokušaje sprečavanja rata. Na aktualna događanja reagirala je i tadašnja jugoslovenska javnost. Početkom devedesetih pokrenute su brojne *građanske mirovne inicijative* širom Jugoslavije. Ovdje svakako vrijedi navesti kao primjer kampanju *Udruženja za jugoslovensku inicijativu* (UJDI), osnovanog početkom 1989. godine u Zagrebu (*prva autonomna politička organizacija na području bivše Jugoslavije*). UJDI po svom karakteru nije bio politička stranka nego *građanska inicijativa usmjerena na stvaranje proceduralnih pretpostavki za mirno razrješenje političke krize u zemlji te uspostavljanje liberalno-demokratskog poretka*. Inicijalno članstvo UJDI-ja učestvovalo je, kako je već rečeno, u osnivanju i radu kasnije nastalih institucija civilnog društva u novonastalim državama. Utoliko bi se moglo govoriti i o donekle *jedinstvenim korijenima nevladinog civilnog sektora na prostorima bivše Jugoslavije*, jer je UJDI bio organizacija općejugoslavenskog karaktera, s podružnicama u svim tadašnjim republikama i pokrajinama. S druge strane, članstvo UJDI-ja potvrđuje kontinuitet djelovanja kritičkih i snaga liberalno građanske orijentacije. Udruženje je 3. juna 1991. godine organiziralo konferenciju za štampu u šesnaest gradova pod motom “*Stop fašizmu-prolaz građanstvu*”. U Sarajevu je održan *Pretparlament Jugoslavije* okupivši građanske opozicione stranke, organizacije i udruženja, propagirajući osnivanje mirovnih nasuprot ratnim koalicijama. Pretparlament je inicirao i organizirao *Okrugli sto vlasti i opozicije* koji je zasjedao od jula 1991. do februara 1992. godine, također u Sarajevu (*Tema: “Kako spriječiti totalni rat u Bosni i Hercegovini”*) nastojeći proširiti krug antiratnih aktera potpisivanjem “*Ugovora o miru*”. Ovaj dio “*zabačene istorije*”, kako namjerno nespominjanje ovih inicijativa i događanja u postratnoj historiografiji i tekstovima posvećenim civilnom društvu, naziva **Gajo Sekulić**, rasvijetljen je dijelom u njegovoj knjizi “*Individuum i nasilje 1991.: „Otvorena pisma protiv rata”*” u kojoj predstavlja spomenuta mirovna nastojanja i aktivnosti kao i vlastita pisma upućena raznim institu-

cijama, ličnostima i instancama u tadašnjoj “predratnoj” Jugoslaviji. Sam autor, kao i ostali akteri, pokušavali su potaknuti nove/stare etnonacionalne elite na dijalog i institucionalno rješavanje jugoslovenske krize. “Ova pisma svjedoče”, kaže Sekulić „o postojanju desetina hiljada aktera koji su bili protiv rata djelujući za mir i demokratsku mirovnu proceduru razrješavanja izuzetno složenih protivrječja i suprotnosti između šest republičkih političkih elita kao šest simboličkih fantoma razorne moći. ...Ratna nasilja i zločini prikazuju se kako onda tako i sada lažno i ideološki sa stanovišta etno-ideoloških histerija kao neka prirodna neminovnost koja je zatvorila svaku historijsku šansu za mirotvorno razrješenje kompleksne krize jugoslovenske države i društva. Istovremeno, to je i dan-danas nepremostiva smetnja za prve korake ka izmirenju i pomirenju u regionu nekadašnje Jugoslavije.”⁵² U “*Ugovoru o miru*” prihvata se diskontinuitet u odnosu na “stari režim”, ali i na “rasplamsavajuće sukobe”, a ovaj Ugovor počivao bi na: “(...) garantovanim ljudskim pravima, transformaciji svojinskih odnosa sa načelima moderne ekonomije, parlamentarnoj demokratiji, te racionalnom i pravednom rješenju glavnih žarišta sukoba.”⁵³ Konflikt etnonacionalnih elita prešao je u oružani sukob pokazavši da navedene inicijative nisu mogle parirati etnopolulističkoj propagandi. “Jedinu šansu za sprječavanje totalnog rata možemo naći u sinhronizaciji djelovanja marginalnih građanskih stranaka i grupa, nastajućih mirovnih i sindikalnih pokreta kao i u njihovom povezivanju s mirovnim nastojanjima izvan Jugoslavije”, tvrdiće tada aktivist UJDI-ja **Nebojša Popov**.⁵⁴

Istaknuto mjesto među građanskim inicijativama tog vremena imaju *Centar za antiratnu akciju* (osnovan jula 1991. u Beogradu), *Beogradski krug* (1991.), *Helsinški komitet* (1991. u Beogradu, kasnije u svim bivšim jug. republikama), *Centar za kulturnu dekontaminaciju*, mnogobrojne ženske antiratne grupe. U to vrijeme se održavaju i poznate masovne *mirovne akcije* i manifestacije kao sto su *Hod mira oko Savezne skupštine* (Beograd 1990), potpisivanje peticije *Spasimo Dubrovnik* (Zagreb

52 Sekulić, Božidar, Gajo: "Individuum i nasilje 1991.: Otvorena pisma protiv rata", Rabic, Sarajevo, 2006., str. 12;

53 Isto, str. 318;

54 Popov, Nebojša: "Šta radi UJDI u ratnim uslovima", "Republika", br. 29. od 1.10.1991, Beograd, str. 8;

1991), *Beogradski antiratni maraton* (1991.), paljenje svijeća u znak protesta protiv rata itd. Antiratni protesti, masovno posjećeni, postali su najjasniji izraz antiratnog raspoloženja dijela građanstva i u Bosni i Hercegovini. U Sarajevu se *11. marta 1992.* okupilo oko dvije stotine hiljada građana pred zgradom Skupštine BiH. Slični antiratni protesti održani su u nekoliko većih gradova širom zemlje (Zenica, Mostar, Banja Luka, Travnik...).⁵⁵ Ipak, ove civilne inicijative nisu uspjele preusmjeriti opći tok događaja. U isto vrijeme, kako u ostalim dijelovima bivše Jugoslavije, tako i u BiH, na zamahu dobijaju nacionalni pokreti koji će prerasti u nacionalne političke stranke.

Paralelno s nastajanjem prvih nacionalnih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini dolazi do reafirmacije rada asocijacija s nacionalnim predznakom. Među prvima su aktivnosti obnovila tradicionalna nacionalna, kulturna društva: *Prosveta*, *Napredak* i *Preporod* podupirući nacionalne pokrete unutar, već segregiranih, etnonacionalnih, „kulturno-povijesnih krugova“.⁵⁶ Pored ovih asocijacija, obnavljaju rad još neki ranije zabranjivani subjekti, ali nastaju i novi, jasnog etno-patriotskog karaktera, ostajući često na razmeđu nacionalne, vjerske i političke integracijske platforme (npr. „*Mladi muslimani*“, „*Muslimanski forum*“, „*Kolo srpskih sestara*“, „*Pokret hrvatske katoličke mladeži*“ itd.)⁵⁷

55 Prema podacima kod: Popov, Nebojša: "Šta radi UJDI u ratnim uslovima", "Republika", br. 29. od 1.10.1991, Beograd, str. 8; Milardović, Anđelko: "Spontanost i institucionalnost", Kairos, Beograd, 1989., str. 91; Brošura: "Dezerteri rata u bivšoj Jugoslaviji", Žene u crnom, Beograd, 1994., str. 29;

56 "Obnova Napretka se događala u okviru i u ozračju silaska s povijesne pozornice totalitarnog komunističkog sustava koji je i prekinuo njegov rad. Obnoviteljska skupština održana je 29. rujna 1990. u Sarajevu. Usvojen je Statut kojim je definirano da je svrha obnovljenog Napretka: kulturno i prosvjetno djelovanje, ekonomsko jačanje i socijalno podizanje hrvatskog naroda.", detaljnije u "Povijest HKD Napredak (šira verzija), HKD Napredak, Sarajevo 2005, str. 41; Miljanović, Mirjana: "Prosvjeta je ponovo obnovljena (u BiH, I.S.) 1992. godine. I ovoga puta u novoj državi. Prema riječima profesora Mikića nova Prosvjeta bi u svom radu trebalo da ide stopama svojih intelektualnih prethodnika s početka 20. vijeka, mada je duhovna dilema srpske inteligencije danas nešto drugačija od pređašnje.", Patriot, Banja Luka 2002. godine; U brošuri "100 godina Preporoda" navodi se: "Iste one ideje i težnje koje su zaokupljale i vodile utemeljivače Gajreta (1903. god.), Narodne uzdanice (1924. god.), KDM Preporod (1945. i obnovljenog 1990. god.), a čiji je smisao sadržan u opredjeljenju za temeljitim znanstvenim istraživanjem, sabiranjem i razvijanjem bošnjačke kulture, preovladujući su putokazi i današnjeg Preporoda.", Preporod, Sarajevo 2003., str.5;

57 Primjera radi cit.: "Nakon izlaska iz zatvora, a u okviru promjena koje su već bile evidentne, kako na prostoru bivše SFRJ, tako i svjetskim okvirima, grupa Mladih Muslimana ojačana drugim bošnjačkim intelektualcima dolazi na ideju o formiranju nove političke stranke koja bi

Prijeratni aktivizam građanskih snaga nije rezultirao stvaranjem jedinstvenog civilnog pokreta, koji bi koncept stvarne liberalizacije i demokratizacije uspio suprotstaviti sve snažnijem trendu etnopolitizacije društvenog i političkog života. Karakteristično za ovaj period jeste da su i etnonacionalne, kao i liberalno-civilne snage, koristile parolu „*borbe protiv komunizma*“ i „*zalaganja za evropski put*“, kao poziv na reformsku politiku i postepenu demokratsku liberalizaciju i institucionalizaciju države i društva⁵⁸, etnonacionalisti - u nastojanju da svoje programe pokušaju učiniti prihvatljivim u internacionalnom, posebno evropskom okruženju.⁵⁹

Ukoliko se imaju u vidu funkcije navedenih organizacija i inicijativa, očit je njihov pokušaj da *s mirovnih pozicija participiraju u tekućim zbivanjima*. U javnosti bivše Jugoslavije i Bosne i Hercegovine, bez značajne kritičke tradicije, koja bi omogućila sofisticiraniji pristup dešavanjima, prevagu će odnijeti mitologizirani populizam etnonacionalista. Civilno društvo, pa i nevladin civilni sektor u svom početnom razmahu, nisu imali vremena niti političkog prostora da se ovom suprotstave niti da pomenute funkcije razviju u značajnijoj mjeri. Ipak, mora se navesti da ovo razdoblje nije prošlo bez snažnog otpora autentičnih civilnih sna-

zastupala interese Bošnjaka. Tako je nastala SDA - Stranka demokratske akcije. Nakon toga Mladi Muslimani učestvuju u ponovnom oživljavanju Merhameta, KZB Preporoda, Trezvenosti i ostalih bošnjačkih udruženja koje su komunističke vlasti nasilno ugasile nakon Drugog svjetskog rata.", kod: Mehmedović; Emir: "Kratak prikaz nastanka i historijskog razvitka MM", Sarajevo, 28.08.2001. (na <http://www.mm.co.ba/organizacija/historijat/art7.html>), također kod Trhulj Sead: "Mladi Muslimani", Globus, Zagreb 1992., str. 4, 85, 122, 126;

58 Primjera radi, pogledati kod: Popov, Nebojša: "Bilans jednog projekta slobode", Republika br. 179/180, Beograd, 1998., cit.: "Uočavajući dubinu krize tadašnje Jugoslavije i težeći da iz nje nađu demokratski izlaz, jedna grupa intelektualaca iz čitave zemlje osnovala je, februara 1989. godine, Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI)... ideje i cilj projekta su postojani: legalizacija (zakonima i ustavima) trostruke slobode - medija, političkog djelovanja i izbora - kako bi se u parlamentu - a ne na ratištu - rješavali sporovi i sukobi koji izvire iz krize društva i države."

59 Pogledati npr. Politički program Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine, poglavlje o Vanjskoj politici: "HDZBiH se zalaže za ulazak Bosne i Hercegovine u evropske i euroatlantske političke, gospodarske i vojno-sigurnosne integracije uz zaštitu nacionalnih i državnih interesa. Prioritet Bosne i Hercegovine je punopravno članstvo u Europskoj uniji, koja se dokazala kao jezgra stabilnog mira, slobode i visokog životnog standarda. Europu razumijevamo kao kontinent čije narode, unatoč svim nacionalnim, političkim, kulturalnim i gospodarskim razlikama, povezuje zajedničko povijesno naslijeđe, zajednički življena sadašnjost i zajednički rad na budućnosti. Jedinstvo Europe treba postojati na načelima poštivanja različitosti, partnerstva i ravnopravnosti. Držimo da je sigurnost u Europi moguće postići samo zajedničkim naporima."

ga mirovne, reformske, kritičke i liberalne naravi, onih koje čine jezgro aktualnog autentičnog civiliteta u BiH.

7. Civilne inicijative i organizacije u ratnom i neposrednom postratnom okruženju

Rat u BiH otpočeo je proglašenjem njene samostalnosti, nakon održavanja referenduma u kojem se 65% građana izjasnilo za samostalnost države.⁶⁰ Ubrzo je teritorij kao i društveni prostor Bosne i Hercegovine izdijeljen na tri dijela pod kontrolom dominantnih etnonacionalnih političkih snaga, koje su nastojale da svoje pozicije institucionaliziraju i učvrste za duže vrijeme.⁶¹ Prijeratna struktura bosanskohercegovačkog društva uništena je skoro u potpunosti. Etnifikacija političkog i ostalih oblika javnog življenja, u ratnim uslovima, bez ikakvog značajnijeg društvenog centra koji bi bio u stanju producirati šire prihvaćen civilni kontrastav i akciju, bila je skoro stoprocentna. Ali, upravo u ratnom vohoru, polako se razvijaju dijelovi strukture koja će se kasnije razviti u ono što danas nazivamo nevladin civilni sektor u BiH, pri čemu je u ovom periodu primjetno nekoliko razvojnih pravca:

- *autentična lokalna bazna društva, udruženja, klubovi i ostale asocijacije nastale u prijeratnom socijalističkom periodu dijelom će nestati ili, zbog ratnih prilika, „zamrznuti“ rad,*

60 Referendum o nezavisnosti BiH proveden je 29. februara i 1. marta 1992., na kojem je 64 do 67% od biračkog tijela izašlo na glasanje, a gotovo 98% je glasalo za nezavisnost. Rat u Bosni i Hercegovini je trajao od 6. aprila 1992. do 14. septembra 1995. Prema najnovijim izvještajima u ratu je stradalo oko 94.000 stanovnika, a raseljeno je oko 1,8 miliona. Rat je okončan zvaničnim potpisivanjem Daytonskog mirovnog sporazuma 14. 12. 1995. godine. Rezultati referenduma pokazali su jasnu nacionalnu podijeljenost društva jer je u njemu učešće uzeo najveći dio bošnjačkog i hrvatskog stanovništva, dok je srpska politička elita pozvala Srbe na bojkot istog, što je najvećim dijelom uspjelo.

61 9. januara 1992. godine, Skupština sastavljena od predstavnika srpskog naroda je usvojila deklaraciju objave "Republike Srpske Bosne i Hercegovine". 18. novembra 1991. proglašena je "Hrvatska zajednica Herceg-Bosna" kao posebna politička, kulturna, ekonomska i teritorijalna cjelina na teritoriji Bosne i Hercegovine. 28. augusta 1993. god. "Hrvatska zajednica Herceg-Bosna" se proglašava "Hrvatskom Republikom Herceg-Bosnom", dok nad "ostatkom" zemlje kontrolu zadržavaju vlasti u Sarajevu.

- *nove lokalne autentične multietničke civilne inicijative pokušaće se u ratnom vohoru suprotstaviti etnonacionalnim podjelama, nastupajući s mirovnih i liberalnih pozicija,*
- *kao protuteza etnonacionalnim asocijacijama pojavice se subjekti s nacionalnim predznakom, ali s programskim i aktivističkim karakteristikama koje upućuju na prihvatanje multikulturalnosti bosansko-hercegovačkog društva te uključuju zalaganje za očuvanje njegove cjelovitosti (Srpsko građansko vijeće, Hrvatsko narodno vijeće...),*
- *u zemlju dolazi značajan kontingent međunarodnih, inostranih civilnih nevladinih subjekata,*
- *nastaju nove, lokalne nevladine organizacije kao „kćeri“ inostranih asocijacija,*
- *etnopatriotske asocijacije se šire kao potpora političkim nacionalnim pokretima,*
- *pojavljuje se kontingent organizacija s vjerskim predznakom u misijama humanitarnog, ali i vjersko- ideološkog karaktera.*

Podjela društva i teritorijalna podjela zemlje prema etničkom kriteriju, nastala kao posljedica rata, prekid komunikacija, nepostojanje izvora finansiranja i ostalih integrativnih preduvjeta, doveli su do prestanka rada određenog broja asocijacija koje su prije rata djelovale na cijeloj teritoriji zemlje ili je njihov realni aktivistički areal sveden u etnoteritorijalne ili etnosocijalne granice. Naprimjer, raniji republički profesionalni savezi (ljekara, pedagoga, inženjera...) biće reducirani na entitetske saveze, kao i sindikati, sportske, ekološke i druge asocijacije.⁶² Ne postoje tačni podaci o kolikom broju ovih asocijacija se radi⁶³, ali je dobro poznato da su entitetsku ili etničku oznaku dobili sindikati, sportski savezi te klubovi i druge asocijacije (*Savez sindikata Republike Srpske, Udru-*

62 Pogledati detaljnije: "Kvalitativna studija 3, "Zapošljavanje, pružanje socijalnih usluga i nevladin (NVO) sektor, Status i perspektive za Bosnu i Hercegovinu, Analiza i implikacije za politike", Dokument 1:"Upute za čitaoce i sažetak zaključaka i preporuka",Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za Humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005. str. 22; Također: Sejfića, Ismet u "Von dem Zivilsektor zu der Zivilgesellschaft" u "Medien und Interkulturelle Kommunikation", SOEMZ, Frankfurt/Sofija, 2005., str. 68/69;

63 Ilustrativan je primjer Tuzle gdje je bilo prije rata oko 800 raznih organizacija a sada ih ima 44, prema: Agić, Novka: "Specifičnosti sektora NVO i njihova uloga u tranziciji sistema" u "Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini", radni dokument, Nezavisni biro za humanitarna pitanja (IBHI), Sarajevo, oktobar 1998., str 24;

ženje penzionera Republike Srpske itd.). Dakle, civilno se društvo, u svim svojim pojavnim dimenzijama, nije uspjelo nametnuti kao odlučujuć faktor liberalizacije društva i države, čija bi normativna i praktička inercija nadživjela krah socijalističkih državnih struktura. U samom nevladinom sektoru u BiH preovladala je, kako je pokazano, logika etničkog samoorganiziranja.

Ipak, i u ratnom vohoru, autentične lokalne građanske inicijative nastojale promovirati multietničku, demokratsku, mirovnu alternativu ratu i podjeli zemlje. Pored već navedenih mirovnih grupa i inicijativa iz prijeratnog vremena (*Žene u crnom*, *Žene ženama*, *Centar za antiratnu akciju...*), u Bosni i Hercegovini su se, nakon početnog ratnog šoka, konsolidirale određene grupacije civilnog, multietničkog karaktera. Poznati su primjeri *Foruma građana Tuzla* te *Asocijacije nezavisnih intelektualaca Krug 99* u Sarajevu.

U publikaciji *Dixi* navodi se datum osnivanja *Foruma građana Tuzle* - 28. februara 1993. godine: „(...) kao odgovor na porast nacionalizma u vlastitoj sredini te iz potrebe i odlučnosti da se Bosna i Hercegovina sačuva kao cjelovita, nezavisna i decentralizovana suverena država, uređena na principima parlamentarne demokratije, u njenim historijskim i geopolitičkim granicama, priznatim od međunarodne zajednice, te da se nijedan dio njene teritorije ne može smatrati posebnom nacionalnom teritorijom bilo kojeg njenog naroda.“ Svoje aktivnosti tokom rata Forum je orijentirao prema sličnim inicijativama u zemlji i inostranstvu. 9. marta 1993. upućen je „proglas svim progresivnim snagama Srbije i Crne Gore za zaustavljanje rata“. Također se javno ukazivalo na probleme nacionalizma u Bosni i Hercegovini: „javnom tužiocu upućen je prijedlog za pokretanje postupaka protiv lista „Zmaj od Bosne“, zbog raspirivanja nacionalne i vjerske mržnje (17. novembar 1993.), reagiralo se na skidanje državne zastave na Saboru Regionalnog odbora HDZ (5. juna 1994.), na ideološku i političku instrumentalizaciju Armije RBiH (7. februar 1994.), protestiralo protiv grafita *Srbe na vrbe* koji je nekoliko dana nakon stradanja mladih na tuzlanskoj Kapiji osvanuo na mjestu tragedije. Ovocrsni istupi Foruma građana Tuzle, u tom i takvom političkom okruženju, imali su značenje istinskog građanskog protesta.⁶⁴

64 Brošura "Dixi", Forum građana Tuzla, Tuzla 1996., str. 3;

Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99 osnovana je 1992. kao vanstranačko, nevladino udruženje građana. Osnovni principi i pravci djelovanja izraženi su u programskim aktima asocijacije a temelje se na nastojanjima „(...) da se Bosna i Hercegovina sačuva kao cjelovita, nezavisna i suverena država, uređena na principima građanske demokratije, u njenim povijesnim geopolitičkim granicama priznatim od međunarodne zajednice. U osnove tako uređene demokratske, građanske, veoma decentralizovane države treba da bude ugrađena i ostvorena ideja slobodnog i otvorenog civilnog društva jednakopravnih građana-pojedinaca, nezavisno od njihovih posebnih polnih, socijalnih, političkih, vjerskih, nacionalnih i kulturnih identiteta, ostvorena kroz konkretnu i potpunu ustavnu i zakonsku garanciju svih temeljnih ljudskih prava i sloboda. Stav osnivača i prvih članova Kruga 99 bio je, da je samo na tim osnovama moguće obnoviti multinacionalno, multireligijsko i multikulturalno biće Bosne i Hercegovine i viševjekovnu tradiciju i bogatstvo zajedničkog života u toleranciji i poštivanju različitosti i posebnosti svake etničke skupine na ovom tlu. To je ujedno i jedini efikasan način da se pobijedi nacionalizam, nepovjerenje među ljudima i spriječi podjela Bosne i Hercegovine na etničkoj osnovi.“⁶⁵ Od aprila mjeseca 1995. Krug izdaje časopis *Revija slobodne misli*. Tokom rata Krug je organizirao veliki broj sesija, okruglih stolova, tribina itd. na kojim su učestvovali poznati znanstvenici, političari, umjetnici i druge javne ličnosti, potvrđujući značaj i dajući podršku ciljevima asocijacije.⁶⁶

Krug 99 je sa *Forumom građana Tuzla* inicirao i uspješno realizirao projekat *Građanski alternativni parlament*. Na Osnivačkoj Skupštini Građanskog Alternativnog Parlamenta Bosne i Hercegovine, održanoj 31. augusta 1996. naglašeno je da se radi o pokretu građanske inicijative u BiH, asocijaciji građana pojedinaca, nevladinih i nestranačkih organizacija i civilnih aktera u Bosni i Hercegovini, kao izrazu potrebe da se koordiniraju i usaglašavaju aktivnosti i inicijative za uspostavljanje institucija parlamentarne demokratije i civilnog društva. Parlamentu su se pridružile i učestvovala u njegovom radu i druge civilne organizacije u BiH: *Građanski forum Banjaluka* (registrovan u Osnovnom sudu Banja-

65 Pogledati Statut i Programske akte Kruga 99;

66 Brošura "Dixi", Forum građana Tuzla, Tuzla 1996., str. 40;

luka 29.07.1996. godine), *Demokratski krug Bihać, Helsinški odbor za ljudska prava u Republici Srpskoj* (osnovan 10. maja 1996. u Bijeljini), *Forum Zeničana* (osnovan kao *Udruženje Zeničana* u Zenici 27. decembra 1992.), *Centar za građansku suradnju* (CGS- osnovan početkom 1996. godine u Livnu), *Udruženje žena Tuzle, Neovisna grupa građana u Mostaru* (neformalna grupa, ima određene aktivnosti od 1995.), *Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini* (osnovan 11. februara 1995.), *Forum intelektualaca iz Breze* (osnovan početkom 1993.) *Udruženje građana mješovitih brakova Zenica, Zavidovići i Kakanj* (osnovano 20. septembra 1993. godine), *Helsinški parlament građana (hCa)* u Tuzli (od 8. aprila 1995.).⁶⁷ Ove i slične asocijacije i njihove aktivnosti tokom rata, u situaciji skoro potpune pocijepanosti bosansko-hercegovačke javnosti, izložene stalnom pritisku etnonacionalne propagande, nisu mogle značajnije izmijeniti stanje stvari, ali su očuvale kontinuitet prije rata začelih civilnih inicijativa, postavljajući temelje razvoja autentičnog nevladinog civilnog sektora u Bosni i Hercegovini. Interesantno je da među osnivačima *Kruga 99* nalazimo veći broj osnivača i aktivista UJDI-ja što ukazuje na činjenicu da ideja civilnog društva, kao novina u široj javnosti bivše Jugoslavije, nije bila široko shvaćena kao suštinska alternativa etnonacionalizmu, te da se njen opstanak i dalji praktični razvoj tokom rata može vezati uz akciju građanske intelektualne elite, logikom ratnih zbivanja zbijene na relativno mali socijalni i javni prostor.

U spektru različitih asocijacija pojavljuju se subjekti s nacionalnim predznakom, ali s jasnim otklonom u odnosu na isključivi etnonacionalizam i građanskom legitimacijom. Primjeri ovih organizacija su *Srpsko građansko vijeće (SGV)* i *Hrvatsko narodno vijeće (HNV)*. Osnivanju SGV-a je prethodilo osnivanje *Građanskog foruma bosanskih Srba* u Sarajevu koji u javnom saopćenju od 27. juna 1992. kategorički zahtijevaju obustavljanje rata, pregovore i dijalog kao put ka miru u BiH.⁶⁸

67 Pogledati brošuru "Nevladin sektor u Tuzli - stanje 1999.", Agencija lokalne demokratije Tuzla, 1999., str. 12-13;

68 U ovoj izjavi stoji: "Slobodno Sarajevo, slobodna, cjelovita i suverena Republika Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti zagarantirane građanske slobode i nacionalna ravnopravnost Muslimana, Srba, Hrvata i drugih naroda u BiH.", Grupa autora "Deset godina SGV-pokreta za ravnopravnost u BiH", Fra Luka Markešić "Knjiga zajedničkog dogovora ili odgovora", SGV, Sarajevo 2004., str. 335;

Slijedi osnivanje *Srpskog konsultacionog vijeća* (09. aprila 1993. u Sarajevu) sa sličnim mirovnim i zahtjevima za obnovu parlamentarne demokratije⁶⁹, da bi 27. marta 1994. u Sarajevu na prvoj Skupštini građana srpske nacionalnosti (428 delegata iz zemlje i inostranstva) bilo osnovano Srpsko građansko vijeće. Definiрани su ciljevi: ostvarivanje trajnog i pravednog mira u BiH, očuvanje cjelovite i međunarodno priznate BiH, obnova parlamentarnog života i novi izbori, kažnjavanje ratnih zločina i povratak izbjeglica.⁷⁰ *Hrvatsko narodno vijeće* osnovano je na Saboru Hrvata u Sarajevu 6. februara 1994. godine kao njegov izvršni organ. Na tom Saboru istaknuto je opredjeljenje za cjelovitu BiH kao ravnopravnu državu svih naroda.⁷¹ Na sličnim pozicijama djelovale i *VKBI - Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca* (22. decembra 1992. godine održan *Ratni Kongres bošnjačkih intelektualaca* sa oko 800 učesnika). Ove asocijacije posebno apeliraju na uvažavanje činjenice o multikulturnoj strukturi društva u BiH, izraženoj na planu državne organizacije kroz *institut konstitutivnosti naroda*. Pored njihove nesumnjive mirovne i demokratske orijentacije, posebno je važna javna poruka ovih asocijacija kojom potvrđuju mogućnost interetničkog konsenzusa i prihvatanja temeljnih karakteristika i vrijednosti bosanskohercegovačkog društva kao jedinstva različitosti koje nisu smetnja izgradnji demokratskog poretka. Autentične organizacije i inicijative, prezentirane u navedenim primjerima, karakterizira prije svega *legitimitet izveden iz lokalne građanske baze* koja je inicirala njihov nastanak dajući im neophodni dinamizam. U ratnim uvjetima bilo je teško uspješno razviti *funkciju korektora vlasti* te potaknuti reakcije šire *kritičke javnosti* na aktualna dešavanja, ali aktivnosti ovih organizacija jasno ukazuju na tragove ovih funkcija u ratnom okruženju. Kroz saradnju s civilnim inicijativama i grupacijama u regionu pokušalo se *animirati regionalnu kritičku javnost* na podršci zaustavljanju rata. Zahvaljujući kontinuitetu mirovnih aktivnosti, osiguranom prije svega angažmanom i vezama pojedinaca-mirovnih aktivista, čija saradnja počinje još u UJDI-jevskim krugovima, realiziran je niz aktivnosti u ovoj oblasti od kojih su najpoznatije: kontakti i aktivnosti s

69 Isto, str. 335;

70 Isto, str. 7;

71 Pogledati kod: Markešić/fra Luka: "Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu", HNV, Sarajevo, 2004; str. 8, 23;

beogradskom grupacijom „Živeti u Sarajevu“, u okviru koje su djelovale antiratne stranke (*Građanski savez Srbije*, na primjer), grupe (*Beogradski krug*, *Žene u crnom* i dr.) i sindikati. Pored prikupljanja i slanja humanitarne pomoći, javnost je redovno obavještavana o antiratnom stavu učesnika brojnih debata i raznih akcija. Organizovana je, u saradnji sa UNPROFOR-om, posjeta Sarajevu, jula 1994., i posjeta Sarajlija Beogradu, februara 1995. godine. Pored ograničenja nametnutih silom ratnih zbivanja, ove regionalne inicijative svjedoče o kontinuitetu mirovnih, civilnih snaga na ovim prostorima, suprotno uvriježenoj predodžbi o apsolutnoj etnifikaciji političkog prostora.⁷²

Početak rata 1992. godine u zemlju dolazi veliki broj različitih međunarodnih organizacija. Radi se o međunarodnim, humanitarnim i drugim nevladinim organizacijama koje su se u toku rata bavile uglavnom raznim oblicima pomoći ugroženom stanovništvu, od one čisto humanitarne do pokušaja zaštite ljudskih prava građana, njihovih materijalnih dobara i sl. Dolasku inostranih nevladinih organizacija prethodio je dolazak međunarodnih organizacija nastalih u okrilju Ujedinjenih nacija: UNHCR-a, UNDP-a i UNICEF-a te čitavog niza drugih internacionalnih institucija, od medijskih agencija do vojnih trupa. Slijede ih bilateralne agencije USAID i SIDA.⁷³ Već sredinom 1992. u Sarajevu ured otvara *Fond otvoreno društvo* koji je prvi registriran i kao lokalna fondacija. U Bosni i Hercegovini su se među prvima pojavile: CARE international (august 1992. u Sarajevu, Tuzli, Banja Luci, Mostaru i Zenici), OXFAM i IRC koje se uglavnom bave humanitarnim zbrinjavanjem stanovništva i zdravstveno-socijalnom brigom.⁷⁴ Od 123 zemlje svijeta, koje su priznale BiH, njih 34 učestvovalo je u humanitarnoj saradnji sa BiH putem nevladinih organizacija. Njemačka je imala najveći broj angažiranih organizacija (54), a nakon toga slijede SAD (47 angažiranih organizacija), Velika Britanija (41), Italija (26) i Francuska (24). Ove NVO su gotovo

72 Rosandic, Ružica/ Milenkovic, Nataša / Kovačević, Mirjana: "Teži put; Mirovne akcije na tlu bivše Jugoslavije", Centar za antiratnu akciju, Beograd 2005., str. 24;

73 Sali-Terzić, Sevima: "Civilno društvo" u: "Međunarodne politike podrške zemljama jugoistočne Evrope: lekcije (ne)naučene u BiH", Sarajevo, Müller, 2001., str. 177;

74 Grupa autora: "Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke", IBHI - Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1998., str. 4;

u potpunosti preuzele na sebe razne vidove humanitarnog rada i pomoći i postale bitan činilac ublažavanja posljedica teškog stanja.⁷⁵

Dolazak međunarodnih nevladinih organizacija inicirao je i nastanak novih lokalnih nevladinih asocijacija već od 1993. godine. Za razliku od autentičnih lokalnih baznih udruženja naslijeđenih iz socijalističkog perioda i civilnih organizacija nastalih u predratnom vremenu, ovi novi subjekti imaju određene *specifičnosti*:

- nastaju iz potrebe da se održi kontinuitet aktivnosti inostranih organizacija, koje u njima sada pronalaze lokalne partnere⁷⁶,
- nastaju poticajem izvana te *njihov legitimitet ne dolazi direktno iz lokalne građanske baze, već potvrdu svog legitimiteta tražiti „odozgo“* ispitujući smislenost svog djelovanja kroz projektne mehanizme na temelju učešća i reakcije *korisnika*⁷⁷ u ponuđenim aktivnostima.

Interesantan je podatak koji iznose entitetski statistički instituti i institut za statistiku Distrikta Brčko prema kojem je tokom rata u Bosni i Hercegovini prvi put registriran najveći broj lokalnih organizacija u periodu od 2001. do 2004. godine - 40%, dok je većina međunarodnih nevladinih organizacija - 43%, prvi put je registrovana između 1996. i 2000. godine.⁷⁸ Naime, pokazuje se pogrešnom tvrdnja da se nevladin sektor u cjelini razvio kao posljedica ratnih zbivanja i najvećim dijelom

75 Pogledati: "Kvalitativna studija 3, "Zapošljavanje, pružanje socijalnih usluga i nevladin (NVO) sektor, Status i perspektive za Bosnu i Hercegovinu, Analiza i implikacije za politike", Dokument 1: "Upute za čitaoce i sažetak zaključaka i preporuka", Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za Humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005., str. 6. Iako nema preciznih podataka, čini se da je sam termin "nevladina organizacija" ušao u širu upotrebu upravo dolaskom inostranih subjekata jer se u dotadašnjoj literaturi rijetko susreće (op. I.S.);

76 Dokument 3: "Izveštaj o telefonskoj anketi NVO-a", u FOS, BHAS i RSIS, 2005., str. 7; Brojni su primjeri organizacija nastalih na ovaj način u ratnim uvjetima. Npr. u Tuzlanskom kantonu ovako su nastale: IPAK - Mladost gradi budućnost (kao "kći" njemačke organizacije "IPAK - Zukunft fuer Bosniens Jugend"), Amica tuzlanska, Prijateljice, Vive žene, Koraci nade te još oko 20 drugih organizacija. Pogledati brošuru: "Nevladin sektor u Tuzli - stanje 1999.", Agencija lokalne demokratije Tuzla, 1999., str. 19; također pogledati: Grupa autora: "Godine podrške 1994.-2004.; Bosanska riječ, Tuzla, 2004., str.: 8-11;

77 S nastankom ovih subjekata pojavljuju se pojmovi koji dobijaju novu sadržinu: projekt - niz aktivnosti koje se odvijaju prema utvrđenom planu projektnog toka: ideja - izrada projekta - implementacija - evaluacija; korisnik - osoba ili drugi subjekt (asocijacija, određena grupa građana, ...) kojoj je projekt namijenjen te učestvuje u njegovoj realizaciji;

78 "Izveštaj o telefonskoj anketi NVO-a", u FOS, BHAS i RSIS, 2005., str. 8;

tokom rata. Međutim, način na koji su nastajale i situacija u okruženju odredili su *funkcije* kontingenta inostranih organizacija i onih koji su nastale kao rezultat spoljnih inicijativa u ratnim uvjetima. *Humanitarno-karitativna funkcija*, kako navedeni izvori pokazuju, bila je uvjetovana ratnim prilikama i nastojanjem nevladinih organizacija da stanovništvu pruže neophodnu humanitarnu pomoć. *Posrednička funkcija* između civilnog društva u evropskom i globalnom okruženju i *autentičnih* lokalnih civilnih snaga i inicijativa u ratnim uvjetima izgleda potisnuta u drugi plan, ali je od izuzetne važnosti za kasniji razvoj nevladinog civilnog sektora u BiH. Uspostavljene veze novonastalih lokalnih organizacija s gostujućim i sličnim subjektima u inostranstvu predstavljaju početne kanale interakcije globalnog i lokalnog civilnoga. Ako su se tokom rata ove veze ispoljavale u polju humanitarnog rada, u poslijeratnom periodu će ovi uticaji poprimiti i druge forme, značajno određujući profil i funkcije nevladinog civilnog sektora u BiH.

U ratnim vremenima razvija se *uslužno-supstituirajuća funkcija* ovih organizacija. U oblastima socijalnog staranja one će preuzeti funkcije koje je ranije vršila država, radeći s ratom i socijalnim prilikama ugroženim kategorijama stanovništva (npr. sa ženama žrtvama nasilja, djecom i mladima...). Pojavljujući se kao *supstituti u vršenju dijela državnih socijalnih funkcija*, ovi subjekti otvorili su vlastita polja pružanja usluga građanstvu, što će doći do izražaja i u poslijeratnom periodu kao funkcionalna odrednica razvoja nevladinog civilnog sektora.⁷⁹

U ovom periodu rad nastavljaju tradicionalna nacionalna kulturna društva (*Preporod, Napredak, Prosvjeta, La Benevolencija*), ali nastaju i nove asocijacije s etnopatriotskim obilježjima. Sigurno je da su na humanitarnom planu ova nacionalna društva dala veliki doprinos, prikupljajući i organizirajući distribuciju humanitarne pomoći, ali su se sve više profilirale kao *nacionalne kulturne institucije* okupljajući u svojim redovima intelektualce i djelatnike u oblasti kulture na mononacionalnoj osnovi.⁸⁰

79 Pogledati kod: Latinović, Đorđe: "Nevladin sektor i lokalna samouprava" u "Lokalna samouprava je vaše pravo", Kulturni centar Tuzla-Bolonja, Tuzla 2001., str. 55;

80 Podaci u brošuri "Nevladin sektor u Tuzli - stanje 1999.", Agencija lokalne demokratije Tuzla, 1999., str. 65/66, govore o "tonama humanitarne pomoći koja je dopremljena i distribuirana preko "Merhameta" i Napretka." Njihova uloga u profiliranju nacionalnih pokreta u BiH je osnov njihovog programskog spektra, kako kaže Hadžibegović/Kamberović: "Značaj ovih druš-

8. Postratni razvoj nevladinog sektora u BiH – fenomen „eksplozije nevladinog sektora“ (1995.-2007.)

Nakon uspostave mira, u Bosni i Hercegovini dolazi do brzog i velikog povećanja broja nevladinih organizacija. Ovaj fenomen *eksplozije nevladinog sektora* nije novina u tranzicijskim društvima, o čemu dovoljno govore navedeni primjeri Mađarske (oko 55 000 NVO-a), Hrvatske (27 000), SiCG (22 000), Albanije (4500)⁸¹, U Tabeli 1 prikazan je porast broja registracija asocijacija građana u BiH po određenim vremenskim periodima na ograničenom uzorku.⁸²

Godina	Registrirano u % od ukupnog uzorka
1892 - 1990	13
1991 - 1995	13
1996 - 2000	38
2001 - 2004	36
Ukupno	100%
Ukupan broj	819

Tabela 1; Postotak registriranih organizacija građana u različitim periodima u BiH 1892. do 2004.⁸³

tava je sadržan i u tome da su najznačajnija od njih postale matrice nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini. U tome i jeste osobenost procesa nacionalnih integracija na ovom prostoru.", kod Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst", Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997., str. 60;

81 Npr. broj udruga u Hrvatskoj s 12000 1990. godine porastao je na oko 27000 2005. godine. Prema: Bežovan, Gojko/Zrinščak, Siniša/ Vugec, Marina: "Civilno društvo u Hrvatskoj u procesu stjecanja povjerenja i izgradnje partnerstva s državom i drugim dionicima", CARANEO - Centar za razvoj neprofitnih organizacija, CIVICUS - Svjetski savez za građansku participaciju, Zagreb, svibanj 2005., str. 7;

82 Kvalitativna studija 3, "Zapošljavanje, pružanje socijalnih usluga i nevladin (NVO) sektor, Status i perspektive za Bosnu i Hercegovinu, Analiza i implikacije za politike", Dokument 3: "Izvjestaj o telefonskoj anketi NVO-a", Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005., str. 3;

83 Djelimično preuzeto iz: Dokument 3: "Izvjestaj o telefonskoj anketi NVO-a", Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005., str. 8;

Iz tabele je očito da je najveći postotak registriranih asocijacija u BiH onaj u periodu između 1995. i 2000. godine (38%) dok je od 2000. do 2005. u blagom padu (36%). Ukoliko bi postotke primjenili na ukupan broj subjekata u nevladinom sektoru u BiH – 9095, dolazimo do podatka da je od 1892. do završetka rata u BiH registrirano oko 3000 asocijacija, a nakon rata preostalih oko 6000. Uzroci ovog naglog rasta nevladinog sektora između 1995. i 2000. godine mogli bi se protumačiti na slijedeći način:

- *izuzetno velikim socijalnim potrebama stanovništva koje država u poslijeratnom periodu nije mogla riješiti,*
- *potrebom inostranih nevladinih organizacija i inicijativa za partnerima u BiH,*
- *strateškom orijentacijom međunarodne zajednice na jačanje institucija civilnog društva u BiH,*
- *povećanjem broja zemalja i međunarodnih organizacija koje su orijentirale svoju pomoć prema BiH,*
- *proširenjem civilnih inicijativa izvan polja humanitarnog rada u domen demokratizacije, raznih socijalnih usluga, političke participacije i druge oblasti.⁸⁴*

Dio inostranih i lokalnih subjekata nastavio je humanitarni rad i nakon okončanja rata pomažući ugroženom stanovništvu. Dostupna istraživanja u oba entiteta⁸⁵ govore da su u fazi kvantitativne ekspanzije

84 O uzrocima naglog rasta ineresantno mišljenje dato je u: Kvalitativna studija 3, "Zapošljavanje, pružanje socijalnih usluga i nevladin (NVO) sektor, Status i perspektive za Bosnu i Hercegovinu, Analiza i implikacije za politike", Dokument 3: "Izvjestaj o telefonskoj anketi NVO-a", Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005., str. 7, cit: "Budući da je vladama teško dobiti informacije i to ide veoma sporo, grupa građana koja zajedno djeluje u nekom NVO-u može odgovoriti mnogo brže. Također, vlada koja ima slabe kapacitete ne može odgovoriti na nove potrebe. Ova situacija može biti posebno relevantna u slučaju BiH koja je u postratnom periodu. Izvjestaj o telefonskom istraživanju pokazuje da je 74% NVO-a uspostavljeno nakon 1995. Ovaj veliki procenat može biti rezultat niza faktora, uključujući: (a) tolerantniji stav prema NVO-ima u post-socijalističkom periodu; (b) destrukcija institucija za vrijeme sukoba i pokušaj da se ponovo izgrade; i (c) odgovor na nove potrebe kao rezultat rata."

85 Kvalitativna studija 3, "Zapošljavanje, pružanje socijalnih usluga i nevladin (NVO) sektor, Status i perspektive za Bosnu i Hercegovinu, Analiza i implikacije za politike", Dokument 6: "Mišljenje praktičara iz RS-a", Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005., str 2.; ", Dokument 7: "Mišljenja praktičara iz FBiH", Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za Humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005., str 4;

(1995. – 2000.) uzroci nastanka novih organizacija povezani sa: “(...) potrebom međunarodnih organizacija za lokalnim partnerima – NVO-ima u svrhu implementacije projekata. Vrlo mali broj NVO-a nastao je kao rezultat nastojanja angažovanih pojedinaca ili grupa da odgovore na konkretne potrebe u lokalnim zajednicama ili društvu u cjelini. Obzirom da je velika većina projekata stranih NVO-a i organizacija, u to vrijeme, tretirala oblast rekonstrukcije i isporuke humanitarne pomoći građanima, sličnu oblast interesovanja imali su tadašnji lokalni NVO-i. Sasvim je moguće uočiti značajan uticaj donatora/međunarodnih organizacija na proces nastajanja NVO-a, kao i glavne ciljeve njihovog rada u pomenu-tom periodu.”⁸⁶

Trostruki demokratski obrazac (koncept vlada i međunarodnih institucija koje pružaju podršku transformacijskim procesima u BiH i fokusiran je na *slobodne izbore, stabilne državne institucije i civilno društvo*) u bosanskohercegovačkim poslijeratnim uvjetima pokušava se dijelom realizirati kroz finansijsku podršku razvoju i radu nevladinih organizacija. Ne postoje podaci o broju inostranih sponzora koji su podržavali razvoj civilnog društva u poslijeratnom periodu, kao ni podaci o kolikim se sredstvima radi. Istraživanje iz 1998., organizirano u Tuzlanskom kantonu, na uzorku od 100 udruženja, navodi 88 subjekata koji su stoprocentno ovisni o sredstvima inostranih sponzora. Sve ove organizacije registrirane su tokom ili nakon rata.⁸⁷ Kao najčešći sponzori navode se Evropska zajednica - Ured za humanitarna pitanja, UNHCR, UNDP, njemački GTZ, USAID, ambasade Njemačke, Nizozemske, Kanade, Finske, Francuske, Austrije, Italije, Švicarske i SAD-a, 48 nevladinih inostranih organizacija iz zapadnoevropskih zemalja (27 njemačkih, 8 italijanskih, 3 francuske, 3 finske, 6 austrijskih, 1 švicarska), a tokom 1997. uključuje se i 7 organizacija iz SAD-a. 61 od svih ispitivanih slučajeva veze sa

86 Kvalitativna studija 3, "Zapošljavanje, pružanje socijalnih usluga i nevladin (NVO) sektor, Status i perspektive za Bosnu i Hercegovinu, Analiza i implikacije za politike", Dokument 6: "Mišljenje praktičara iz RS-a", Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za Humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005., str 2,3.; ", Dokument 7: "Mišljenje praktičara iz FBiH", Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005., str 4-7;

87 Sejfija, Ismet/Pellicciari, Igor: "Pravci razvoja nevladinog sektora u Tuzlanskom kantonu", IPAK-Zukunft für Bosniens Jugend, Kulturni centar Tuzla Bolonja, Tuzla, juni 1998., str. 18-20;

sponzorima je uspostavio tokom 1997. i 1998. godine, a 28 njih potvrdilo je da su u tekućoj godini uspostavljene veze i s drugim sponzorima⁸⁸. 93 od 100 intervjuiranih djelatnika u ovim organizacijama iznijelo je mišljenje da se broj sponzora u prve tri postratne godine povećava. O obimu finansijske pomoći govore neki dostupni podaci iz postratnog perioda. Prema podacima USAID-a, do septembra 1998. investirano je preko međunarodnih nevladinih organizacija oko 80 miliona dolara za implementaciju raznih programa na prostoru BiH. Na području kantona Sarajevo su tokom 1997. godine nevladine organizacije prijavile projekte u vrijednosti od oko 35 miliona maraka, što predstavlja 8% od ukupno ostvarenih prihoda budžeta Kantona.⁸⁹

Početnu ekspanziju nevladinog sektora prati razvoj tehničkih kapaciteta i određeni oblici edukacije kojom se nastoje ojačati kadrovski resursi.⁹⁰ Novi subjekti, nastali kao lokalne inicijative ili na poticaj izvana orijentiraju se prema novim oblastima djelovanja. Autentične civilne asocijacije poput onih okupljenih u *Građanskom alternativnom parlamentu, Krug 99* i sl., pored zalaganja za stabilizaciju mira, razviće širok obim kontinuiranih aktivnosti u raznim oblastima: animiranje kritičke demokratske javnosti brojnim *javnim forumima: okruglim stolovima, tribinama i izdavačkom djelatnošću nastojeći održati svoj korekcijski karakter u odnosu prema vlastima.*

Pored kontingenta inostranih i lokalnih civilnih subjekata, u postratnom periodu aktivnost razvijaju nacionalna kulturna društva: *Preporod, Napredak i Prosveta*, ali je pristup sredstvima inostranih nevladinih civilnih organizacija, kao i velikih međunarodnih organizacija (poput onih nastalih u okrilju EU, UN-a itd.) bio onemogućen organizacijama s etničkim i vjerskim predznakom.⁹¹ Ove asocijacije oslanjale su se na

88 Isto, str. 21;

89 Detaljnije u: Grupa autora: "Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke", IBHI - Nazavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1998., str. 31;

90 Sejfića, Ismet/Pellicciari Igor: "Pravci razvoja nevladinog sektora u Tuzlanskom kantonu", IPAK-Zukunft für Bosniens Jugend, Kulturni centar Tuzla Bolonja, Tuzla, juni 1998., str. 22; Na ispitivanom uzorku pokazalo se da je do 1998. 55% organizacija riješilo pitanje prostora, 48 % imalo je tehničku opremu, 55 % uputilo je uposlenike na razne vidove obuke, uglavnom u domenu socijalnog menadžmenta, nensailne komunikacije, psihosocijalne pomoći i medijacije.

91 Kvalitativna studija 3, "Zapošljavanje, pružanje socijalnih usluga i nevladin (NVO) sektor, Status i perspektive za Bosnu i Hercegovinu, Analiza i implikacije za politike", Dokument 6: "Mišljenja praktičara iz RS-a", Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005., str 2,3; ", Dokument 7: "Mišljenja praktičara iz

vjerska i etnopatriotska udruženja sličnoga predznaka registrirana u inostranstvu, podršku članstva, pomoć etnopolitičkih elita i druge slične izvore.⁹² Na ovaj način još je jasnije diferenciran nevladin sektor na dio koji se predstavlja civilnim i multikulturnim (*nevladin civilni sektor*) i dio koji slijedi etnopatriotski mononacionalni organizacijski obrazac (*etnički nevladin sektor*).

Razvoj nevladinog sektora se do 2000. godine odvijao bez ikakve strategije na državnom, entitetskim ili nižim nivoima, nije popraćen odgovarajućom formalno-pravnom regulativom niti znanstvenim istraživanjima. Prema tada dostupnim podacima moglo se zaključiti da je u martu 1998. godine u BiH bilo registrirano 542 nevladinih organizacija – 378 u Federaciji BiH i 164 u Republici Srpskoj⁹³, dok procjene iz iste godine govore da je broj NVO-a bio daleko veći – oko 1500, bez registracije na kantonalnim ili drugim nivoima.⁹⁴ Na snazi je bila zakonska regulativa preuzeta iz socijalističkog perioda, a nadležnosti u oblasti reguliranja i ostvarivanja prava na slobodu udruživanja građana prepuštene entitetskim institucijama.⁹⁵ Posljedice rata, pocijepanost društvenih i državnih

FBiH", Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005.,str. 10;

92 U zajedničkom istraživanju Grupe za istraživačko-projektnu podršku nevladine organizacije IPAK - Zukunft für Bosniens Jugend i švicarskog Udruženja socijalnih pedagoga (Zurzach) utvrđeno je da je u Cirihi i kantonu Jura, tokom rata registrirano 107 udruženja građana s prostora bivše Jugoslavije. Za ova udruženja karakteristična je mononacionalna struktura i "lokalpatriotski etnonacionalni programski milje" (Udruženje Brčaka, Hrvatski klub, Berbir, Hrvatska pleter itd.). Iako su formalno registrirana kao humanitarne ili kulturne udruge, tokom i nakon rata, pružali su stalnu finansijsku i drugu podršku posredstvom sličnih udruženja u zemlji. Također su aktivne bile ekspoziture vjerskih zajednica u inostranstvu kao i ekspoziture tradicionalnih nacionalnih kulturnih i humanitarnih društava: npr. Merhamet djeluje u cijeloj Evropi, kao i Karitas, Preporod itd. Detaljnije u: Grupa autora: "Problemi socijalne integracije bosanskohercegovačke dijaspore u Švicarskoj, razmjena dobrih praksi i mogućnost saradnje između bosanskohercegovačkih i švicarskih institucija", IPAK, Tuzla/IPAK Zurzach; 1999. str. 11/12;

93 Isto, str. 25;

94 Na ovaj problem ukazuje slijedeći citat: "Od 31. jula 1997. do 9. septembra 2004. godine, u Hercegovačko-neretvanskom kantonu registrovano je kod nadležnog Ministarstva pravosuđa, uprave i lokalne samouprave oko 700 udruženja građana. Naravno, nisu sva ova udruženja aktivna i danas, ali u nadležnom Ministarstvu ne postoji kompletna ni ažurirana baza podataka koja odgovara stvarnom stanju, prije svega zbog toga što pojedini NVO-i, iako su na to po Zakonu obavezni, ne prijavljuju uredno Ministarstvu statusne promjene.", u Kotlo, Rebeka: "Brošura: "Uloga nevladinih organizacija i izgradnji povjerenja i dobre vladavine u Mostaru", Fond otvoreno društvo BiH, Mostar, mart 2005. str. 15;

95 U Federaciji Bosne i Hercegovine na snazi je Zakon o udruživanju građana, donesen 1995. godine, a u Republici Srpskoj Zakon o udruživanju građana, koji je, kao propis SR Bosne i Hercegovine iz 1990. godine, preuzela Skupština Republike Srpske kao svoj propis još 1992. godine. To znači da su oba ova zakona iz ratnog perioda, tj. perioda prije Ustava Bosne i Hercegovine

struktura, etnička podijeljenost i suprotstavljenost etnopolitika te stalno prisustvo i asistencija međunarodne zajednice, karakteristike su povijesno-socijalnog i političkog miljea u kojem je do 2000. godine došlo do naglog povećanja broja nevladinih organizacija u BiH. Kao jedan od kanala intervencije međunarodne zajednice u ovdašnjem društvenom prostoru nastale su strukture nevladinog civilnog sektora za koje se smatra da imaju određeni potencijal, kako na planu demokratske konsolidacije i institucionalizacije u BiH, tako i na planu liberalizacije državnih i društvenih funkcija. Postavlja se pitanje: o kojim potencijalima se radi, koje su aktualne funkcije nevladinog civilnog sektora i koje su intervencije potrebne da bi ovi potencijali postali stvarni faktori pozitivnog napretka navedenih procesa?

9. Aktuelna struktura nevladinog sektora u BiH

Ako se imaju u vidu dostupni pokazatelji, nevladin sektor u BiH predstavlja značajan kontingent subjekata, raznolikih po karakteru, polju i nivou na kojem djeluju, kao i po značaju i dometima njihovog aktivizma u aktualnom društvenom kontekstu. Prije prelaska na utvrđivanje i analizu funkcija nužno je ukazati na određene kvantitativne kapacitete nevladinog sektora u BiH.

9.1. Kapaciteti nevladinog sektora u BiH – kvantitativni pokazatelji

Statistike potvrđuju da je *broj registriranih asocijacija u BiH 9095, od čega je 4.629 aktivno.*⁹⁶ (Tabela 2: Broj nevladinih organizacija u BiH prema oblastima djelovanja).

(Daytonskog ustava), s osnovnom karakteristikom da su u njima ili u potpunosti (Republika Srpska) ili u značajnom stepenu (Federacija BiH) preuzete odredbe zakona koji je u Bosni i Hercegovini važio u ranijem sistemu. Detaljnije u: Grupa autora: "Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke", IBHI-Nazavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1998.,str. 5;

96 Dokument 3: "Izveštaj o telefonskoj anketi NVO-a", Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005., str. 6;

OBLAST DJELOVANJA	B R O J U BiH
<i>Socijalne usluge</i>	1054
<i>Poslovna udruženja, udruženja poslodavaca</i>	182
<i>Profesionalna udruženja</i>	399
<i>Sindikati</i>	1295
<i>Organizacije s vjerskim predznakom</i>	148
<i>Političke organizacije</i>	761
<i>Druge članske organizacije: povezane s političkom partijom, za javno zagovaranje, javna edukacija, prikupljanje finansijskih sredstava, posebne interesne grupe (klubovi koji idu na turneje, automobilske asocijacije), udruženja potrošača, udruženja ca ciljem društvenih zblizavanja na elitnim osnovama, npr. "rotary klubovi", itd. omladinska udruženja, klubovi i društva</i>	3420
<i>Sportska udruženja</i>	1836
U K U P N O	9095

Tabela 2: Broj nevladinih organizacija u BiH prema oblastima djelovanja⁹⁷

U ovu klasifikaciju su uvrštene političke partije što, u odnosu na definiciju nevladine organizacije, ne bi bilo prihvatljivo, jer je njihova temeljna svrha – borba za vlast. Ako bismo isključili političke organizacije iz ove klasifikacije (ukupno 761) broj preostalih organizacija je i dalje veoma visok – oko 8000, odnosno oko 4000 aktivnih.

Nevladin sektor u BiH zapošljava po raznim osnovama (puno radno vrijeme, povremeno upošljavanje) oko 17 000 uposlenika u 2365 ureda u cijeloj BiH.⁹⁸ Dosadašnja istraživanja govore da, pored uposlenika, u

⁹⁷ Djelimično pruzeto iz istog izvora, str. 3;

⁹⁸ Kvalitativna studija 3, "Zapošljavanje, pružanje socijalnih usluga i nevladin (NVO) sektor, Status i perspektive za Bosnu i Hercegovinu, Analiza i implikacije za politike", Dokument 1: "Upute za čitaoce i sažetak zaključaka i preporuka", Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005., str. 2;

nevladinom sektoru povremeni angažman nalazi oko 63 000 volontera. Ovaj broj angažiranih građana čini oko 5,36 % ekonomski aktivnog stanovništva i, prema međunarodnim standardima, prilično je visok.⁹⁹ Godišnji prihodi nevladinog sektora, prema dostupnim procjenama iznose prosječno 552.709.876 KM (4,5% BDP – bruto društveni proizvod) u poslijeratnom periodu, što je u odnosu na situaciju u drugim zemljama dosta povoljno (Tabela 3: Međunarodno poređenje učešća ukupnih prihoda nevladinog sektora u BDP).¹⁰⁰

Ukupni prihodi NVO-a u BDP	
BiH	4,5 %
Francuska	3,8%
Njemačka	4,0%
Mađarska	2,8%
V. Britanija	6,8%

Tabela 3: Međunarodno poređenje učešća ukupnih prihoda nevladinog sektora u bruto domaćem proizvodu

Nekoliko navedenih kvantitativnih pokazatelja govori o značajnim finansijskim i kadrovskim kapacitetima kojim raspolaže nevladin sektor

99 Isto, str. 3. cit.: "Ekonomski aktivno stanovništvo se sastoji od osoba u radnoj dobi koja su zaposlena ili aktivno traže posao. Talas 3 Panel ankete Živjeti u BiH je procjenio da je 34,5% stanovništva iznad 15 godina bilo ekonomski aktivno u 2003. godini. Korištenjem procjene stanovništva, starijeg od 15 godina, od 3.413.690 stanovnika, ekonomski aktivno stanovništvo je procijenjeno na 1.177.723."; Najveći procenat koji su zabilježili Salamon i Sokolowski je 8% u Švedskoj, dok je prosjek 2,5%. Salamon i Anheier (1996) pokazali su u svom uzorku od osam zemalja za koje su mogli dobiti kompletne podatke, da su operativni rashodi NVO sektora oko 5% BDP-a. Slično tome, Salamon, Sokolowski i Anheier pokazuju da je zaposlenje NVO-a ispitano u 22 zemlje u prosjeku 4,8% ukupnog nepoljoprivrednog zaposlenja - od 12,6% u Nizozemskoj do 0,4% u Meksiku. Volontarizam također predstavlja značajan procenat radne snage. U 24 ispitane zemlje, Salamon i Anheier (2001) našli su da je prosjek bio 2,5% nepoljoprivrednog zaposlenja, od 8% u Nizozemskoj do 0,2% u Meksiku." - prema istom izvoru, str. 4;

100 Isto, str. 5;

u BiH. Međutim, kvantitativne dimenzije nevladinog sektora nisu garancija njegove funkcionalnosti. Tehnički kapaciteti, brojni dobro opremljeni uredi, broj zaposlenih, volonterski angažman itd., preduvjet su uspješne organizacije procesa rada, komunikacije i općenito uvjet učešća nevladinog sektora u općedruštvenim procesima, ali još uvijek ne govore puno o mjestu i funkcijama nevladinih organizacija u kontekstu aktualnih društvenih promjena. Zato je nužno analizirati nevladin sektor kao cjelinu te utvrditi kako se ovi kapaciteti koriste, odnosno koje su to funkcije nevladinog sektora posebno interesante sa stanovišta unapređenja procesa demokratske transformacije u BiH.

9.2. Konsolidacija strukture nevladinog sektora - specijalizacija i umrežavanje (2000.-2007.)

Nakon perioda naglog rasta nevladinog sektora, kada brojni nastali subjekti djeluju samostalno i često u nekoliko različitih polja istovremeno, dolazi do konsolidacije ovih struktura kroz *specijalizaciju institucija nevl. sektora u određenom polju rada* te njihovog intenzivnijeg *umrežavanja na različitim osnovama*.

„Humanitarni“ i „socijalno-zaštitni“ karakter ovih institucija karakterističan je za ratni i neposredni postratni period. Postratni razvoj pokazuje *trend proširenja sektora u nove oblasti društvenog življenja i specijalizacije u ovim oblastima*. Prema podacima iz 1998. godine oko 53% organizacija u Tuzlanskom kantonu realizira aktivnosti u najmanje dvije oblasti. Međutim, aktuelna istraživanja pokazuju da se oko dvije trećine ovih subjekata (61%) specijaliziralo ili teži ka specijalizaciji u jednoj oblasti rada.¹⁰¹

Trend specijalizacije prati *trend umrežavanja* na raznim nivoima, od lokalnog, entitetskog i regionalnog do državnog i internacionalnog, kao i umrežavanja prema poljima rada. Prve mreže osnovane su sredinom devedesetih godina da bi, prema dostupnim podacima, 2002. godine oko 67% registriranih nevladinih organizacija bilo učlanjeno u neku od postojećih 80-tak mreža. Ove mreže uvezane su na državnom nivou na *Kon-*

101 Grupa autora: "Procjena građanskog društva u Tuzlanskom kantonu", IPAK, Tuzla, 2004., str. 29;

ferenciju nevladinih organizacija održanoj u junu 2001. godine kada je formirana *Koalicija nevladinih organizacija "Raditi i uspjeti zajedno"*. Obzirom na brojnost članica (307) i činjenicu da dolaze iz svih dijelova BiH, ova Koalicija uspjela je postići *Sporazum o saradnji Vijeća ministara BiH i nevladinog sektora u BiH* uspostavljajući tako mogućnosti za dijalog s vladom na najvišem nivou.

Specifičan oblik umrežavanja su tzv. „*kišobran organizacije*“, *građanski parlamenti, konferencije* i sl. formirane radi rješavanja jednog ili više zajedničkih konkretnih ciljeva. Ovi su oblici aktivističkog uvezivanja koji traju obično do postizanja postavljenog cilja. Primjeri su već navedeni - *Građanski alternativni parlament* i *Igmanska inicijativa* također djeluje kao „*kišobran organizacija*“ čije članstvo čine istaknuti pojedinci mirovni aktivisti iz Srbije, Crne Gore, Hrvatske i BiH, predstavnici nevladinih organizacija (oko 140 nevladinih organizacija iz cijelog regiona) i vlasti, radeći uglavnom na zajedničkim konferencijama i drugim sesijama ili u ekspertskim grupama.¹⁰²

Ciljne koalicije/pokrete nevladinih organizacija karakterizira postojanje jedinstvenih političkih ili drugih programskih platformi koje čine integracijski i aktivistički temelj ovih mreža. GROZD – *Građansko organiziranje za demokratiju* jeste primjer koalicije nevladinih subjekata formirane u svrhu vršenja pritiska prema političkim partijama, s ciljem uvažavanja građanskih ekonomskih i socijalnih zahtjeva izraženih u jedinstvenoj *Građanskoj platformi za izbore 2006. godine*, odnosno s ciljem korekcije rada vlade. Ovakve koalicije pokušavaju pridobiti masovnu podršku za svoje ciljeve, ali nemaju jasniju organizacijsku strukturu, a učesnici, bilo da se radi o građanima pojedincima ili drugim institucijama civilnog društva, zadržavaju puni subjektivitet okupljajući se oko zajedničke platforme (u slučaju GROZD-a to je „*Građanska platforma za izbore 2006.*“).

Drugačija situacija nastaje kada se koalicije formiraju na etnonacionalnoj osnovi pružajući javnu podršku ciljevima etnonacionalnih političkih elita. Primjer predstavlja *SPONA – Srpski pokret nevladinih asocijacija*, koalicija 6 nevladinih asocijacija (*Boračka organizacija RS-a, Savez logoraša RS-a, Savez izbjeglica RS-a, Udruženje penzionera*

102 Isto, str 23-36;

RS-a, Udruženje porodica poginulih boraca i civila RS-a i Studentska unija RS-a) koja je u maju 2006. godine pokrenula inicijativu za referendum o otcjepljenju Republike Srpske od BiH. Naime, osnovna svrha navedenih subjekata (zaštita određenih socijalnih kategorija stanovništva: penzionera, studenata, logoraša...) potisnuta je u drugi plan za račun zatupanja jedinstvenog cilja koji nema direktne veze s njihovom temeljnom svrhom. U tom kontekstu njihov izvorni, na određenim interesima građana ili grupa građana zasnovan programski subjektivitet, zamjenjuje "etnosubjektivitet" u službi etnopolitika definiranih u vodećim etnopolitičkim krugovima.

Svakako, vrijedi spomenuti i brojne *građanske inicijative* koje oko jednog ili više konkretnih ciljeva, okupljaju građane ili druge subjekte, a djeluju na različite načine od *protesta, štrajkova* i raznih oblika *građanske neposlušnosti (blokade saobraćajnica nezadovoljnih radnika, seljaka i sl., do organizacije peticija, referenduma...)*. Primjeri su česti u bosanskohercegovačkoj štampi i ostalim medijima.

Procesi specijalizacije i umrežavanja govore o određenoj *organizacijskoj i funkcionalnoj konsolidaciji* struktura nevladinog sektora. Prije svega postaje jasnijom unutarnja *raspodjela prema poljima djelovanja u horizontalnoj ravni*, ali se sada može uočiti i *nivo na kojem subjekti ili grupe subjekata pokušavaju realizirati ciljeve*, od lokalnog do državnog, regionalnog ili internacionalnog. U tom smislu moglo bi se govoriti o određenom *rastućem potencijalu premošćujućeg socijalnog kapitala* u nevladinom sektoru. Upravo u ovom domenu pokazuje se *dvostruka priroda nevladinog sektora u BiH, kao njegovo određujuće kvalitativno obilježje*.

9.3. Dvostruka priroda i dihotomna struktura nevladinog sektora u BiH

Historijski razvoj nevladinog sektora u BiH je tekao u dva osnovna pravca koji su odredili njegovu aktualnu strukturu kao i prirodu vrijednosti, normi i samih veza između subjekata nevladinog sektora, ukazujući na prirodu socijalnog kapitala kojim raspolaže.

Jedan pravac čini razvoj institucija koje su imale multietnički, građanski karakter. *Ovi subjekti uzimaju građanina, njegove potrebe i inte-*

rese kao integrativni i organizacijsko-akcijski osnov i motiv djelovanja i čine okosnicu autentičnog nevladinog civilnog sektora u BiH (organizacije članice Građanskog alternativnog parlamenta, Krug 99, forumi mladih u općinama, studentska i učenička udruženja, ekološke organizacije i druge autentične građanske inicijative, potrošačke organizacije...). **Paul Stubbs** ovu grupu organizacija označava kao „(...)civilno-političke NVO-e koji izražavaju forme i alternativne politike koje nemaju pravo glasa u zvaničnoj političkoj sferi. Neke od ovih organizacija imaju članove koji su na visokom položaju i koji su bili aktivni u građanskim inicijativama tokom 1980.-tih, ali su sve nastale kao odgovor da ospore pretpostavke po kojima su glavne nacionalistički orijentisane partije djelovale tokom i poslije rata i posebno da ospore pretpostavku dominacije nacionalnoetničkih principa kao što je zajamčeno Daytonskim ustavom.¹⁰³ U grupu ovih autentičnih civilnih subjekata također ulaze brojne asocijacije baznog tipa nastale u socijalističkom periodu (profesionalna, hobistička, kulturna, sportska i slična društva nastala na temelju interesa i potreba pojedinaca-građana, bez etnonacionalnih oznaka). Tokom rata nevladin sektor u BiH dolazi u kontakte s inostranim civilnim subjektima da bi u postratnom periodu ovi kontakti bili intenzivirani te, uz značajanu podršku “izvana”, rezultirali naglim porastom broja nevladinih organizacija u BiH, u prvom redu onih koji imaju građanski, multietnički predznak. Ovdje su posebno indikativni opći kriteriji za dodjelu finansijskih sredstava uvjeti koje, prema mišljenju inostranih sponzora, moraju ispuniti aplikanti da bi im pomoć bila odobrena (neprofitnost i nepolitičnost, multietičnost i potpuna ravnopravnost kod izbora učesnika različite etničke ili vjerske pripadnosti – akceptiranje multikulturnog koncepta, individualna dobrovoljnost učesća, javnost rada i transparentnost).

Kako je ovisnost o inostranoj finansijskoj podršci bila izuzetno velika, ovi kriteriji su znatno uticali na profiliranje pojedinačnih organizacija i nevladinog sektora u cjelini, barem u onom njegovom dijelu koji se formalno prikazuje multietničkim i civilnim. Ovo potvrđuje, u formalnoj ravni, analiza statutarnih i programskih akata nevladinih organizacija u

¹⁰³ Stubbs Paul: "Odnos između međunarodnih agencija i lokalnih nevladinih organizacija" u Grupa autora: "Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke", IBHI-Nazavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1998., str. 24;

kojima, skoro stoprocentno, nalazimo definicije identične s navedenim kriterijima. Tako će ovi subjekti sebe definirati kao: „*neprofitna, vanstranačka ili nadstranačka, nadsacionalna ili udruženja koja okupljaju građane bez obzira na nacionalnu pripadnost, vjeru, rasu ili spol.*“¹⁰⁴ Dakle, inostrana finansijska uvjetovanost i nužnost saradnje s inostranim civilnim subjektima izvršili su izvjestan uticaj na novonastale lokalne civilne subjekte potičući ih da vode računa o svom *civilnom imidžu*. Ovdje spadaju organizacije-kćeri međunarodnih organizacija nastale tokom i nakon rata i druge koje su nastale zahvaljujući podršci izvana (npr. *Helsinški parlament, Centri civilnih inicijativa, Nezavisni biro za humanitarna pitanja. Centar za promociju civilnog društva, Omladinska informativna agencija* i sl.). Ovdje su svakako i filijale inostranih, međunarodnih organizacija (*Crveni križ/polumjesec, Amica, Sida, Deza, Ipak, SHL-Učenici pomažu život itd.*). Na kraju, u ovu grupu bi trebali ući i *nezavisni sindikati*, ali je pitanje sindikata, kao tradicionalnih radničkih/strukovnih organizacija, zbog njihove specifične uloge i položaja u odnosu prema političko-državnoj i sferi ekonomske moći, problem za sebe koji zahtijeva poseban znanstveni pristup. Sličan je i položaj *nezavisnih medija, univerziteta itd.* čije izučavanje opet zahtijeva drugačiju metodologiju ili ulazi u sferu komunikoloških istraživanja, odnosno istraživanja civilnog društva u svim njegovim pojavnim dimenzijama.

Drugi pravac razvoja imale su *asocijacije s etničkim ili vjerskim predznakom*. Međusobno prožimanje vjerskog i etničkog u (samo)određenju ovdašnjih nacionalnih grupa dovelo je do situacije u kojoj su svi ili najveći dio pripadnika neke od ovih asocijacija ujedno pripadnici iste vjerske odnosno etničke grupe. Osim socijalističkog perioda, ovi subjekti imaju jasan razvojni kontinuitet na prostorima BiH, još iz perioda nakon Berlinskog kongresa, snažno se razvivši između dva svjetska rata.¹⁰⁵ Kao i kod asocijacija iz tog perioda misije, motivi i ciljevi aktualnih etničkih asocijacija orijentirani su prema vlastitom nacionalnom kolektivitetu i definiiraju se na osnovu potreba i interesa utvrđenih u ovom okviru. Angažman u političkoj oblasti ovih organizacija često se svodi na javnu podršku ciljevima etnonacionalnih političkih elita. Građanin kao

104 Grupa autora: "Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke", IBHI-Nazavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1998., str. 18; .

105 Detaljnije kod: Daja, Srećko: "Politička stvarnost jugoslovenstva", Mostar, 1999. god.,

integracijski subjekt potisnut je ovdje u drugi plan, a njegovi interesi vrednuju se kroz prizmu nacionalnog kolektiva, tako da ove organizacije tretiraju skoro isključivo probleme koji se tiču jedne etničke grupe, ulazeći u forme suradnje s drugim subjektima samo ukoliko odgovara ovim interesima. Primjera radi, nigdje nema podataka o bilo kakvim oblicima suradnje etničkih organizacija logoraša, civilnih žrtava rata, prognanih itd. Iako bi, sa stovišta kršenja ljudskih prava, imali razloga za integraciju aktivnosti, ove asocijacije djeluju potpuno razdvojeno po etničkom ili entitetskom kriteriju. Ukupnost ovih organizacija čini **etnički nevladin sektor** u BiH. Stubbs ove nevladine organizacije označava kao **etničke NVO-e**, koji „(...) imaju bliske veze, da li formalne ili ideološke, sa zatvorenim projektima na zvaničnom političkom nivou. Isto tako, većina ovih organizacija nastala je tokom rata i predstavlja interese jedne grupe u konfliktu.“¹⁰⁶ Primjeri ovakvih subjekata su: *SPONA – Srpski pokret nevladinih organizacija* u koju ulaze organizacije u potpunosti ovisne o državnom budžetu u RS-u (*Boračka organizacija RS-a, Savez logoraša RS-a, Savez izbjeglica RS-a, Udruženje penzionera RS-a, Udruženje porodica poginulih boraca i civila RS-a i Studentska unija RS-a*), *Stožerna udruga za zaštitu identiteta i hrvatskih nacionalnih interesa Čapljina*, *Stožer za očuvanje identiteta i opstojnosti Hrvata Stolac* itd. Istovremeno, nailazimo na primjere *etničke fragmentacije* u oblastima koje su u svojoj suštini univerzalne, proizilaze iz interesa, potreba, želja građanina pojedinca, bez obzira na etničku pripadnost. Takvi su primjeri sportskih udruga s etničkim predznakom, npr. *Hrvatski šahovski klub Mate Boban, Hrvatski aero-klub Mostar, Hrvatski boćarski klub Neum* itd. privrednih udruženja: *Udruženje hrvatskih privatnih proizvođača Prohum* i sl.(ICVA – Direktorij nevladinih organizacija u BiH, Sarajevo 2004.). Iako ovi očiti primjeri nisu brojni, jasno govore o etničkoj fragmentaciji nevladinog sektora u BiH. Često se iz naziva i programskih akata ne može zaključiti kojem bi kontingentu neke od asocijacija pripadale. Dobar primjer su neke lokalne prognaničke asocijacije i asocijacije žrtava rata koje nemaju nacionalni predznak, ali u zavisnosti od prijeratnog prebivališta prognanika, skoro stoprocentno su etnički ho-

106 Stubbs, Paul: "Odnos između međunarodnih agencija i lokalnih nevladinih organizacija" u Grupa autora: "Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke", IBHI-Nazavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1998., str. 25;

mogene (npr. *Udruženje Majke enklava Srebrenice i Žepe* okuplja bošnjačke žene-žrtve rata, udruženje prognanika *Ostanak* stoprocentno okuplja Srbe koji ne žele povratak u prijeratna prebivališta). Osim toga, kako je već navedeno, jednonacionalni sastav članstva ne mora uvijek potvrđivati zatvoreni etnički karakter asocijacija. Stubbs napominje: „Ne treba sve NVO-e, čije je članstvo ograničeno na jednu etničku grupu, uvrstiti u ovu kategoriju – neka kulturna udruženja su važna za pružanje izvora samopoštovanja za jednu nacionalnu zajednicu.“ (Stubbs, 1998. str. 25).

Ovdje svakako valja izdvojiti spomenuta tradicionalna nacionalna kulturna društva, udruženja građana pripadnika nacionalnih manjina. Naime, tradicionalna nacionalna kulturna društva (Napredak, Preporod, Prosvjeta), kulturno umjetnička društva i asocijacije koje se bave kulturom, a nezavisne su od političkih utjecaja, mogu se shvatiti kao promotori nacionalnog kulturnog nasljeđa, dakle kao subjekti koji nisu isključivo orijentirani prema unutarnjem kulturnom prostoru vlastitog etnokolektiva, već su djelujući subjekti u polju interkulture komunikacije i interkulture dijaloga u općedruštvenom kontekstu.

Dakle, ovo su subjekti s nacionalnim predznakom, ali s programskim i aktivističkim karakteristikama koje upućuju na prihvatanje koncepta multikulturalnosti i uvažavanje nužnosti izgradnje građanskog ustrojstva bosanskohercegovačkog društva i države. Ovo su građanske organizacije s nacionalnim predznakom (*Srpsko građansko vijeće, Hrvatsko narodno vijeće, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca* i sl.), koje u javnom prostoru djeluju samostalno ne stavlajući se u službu isključivih etnonacionalnih politika. Ovo potvrđuje njihova dobra i kontinuirana međusobna suradnja, kao i suradnja s ostalim civilnim organizacijama. U tom smislu, one predstavljaju mostove dijaloga i suradnje nacionalnih grupa u BiH i prelazni su oblik od nacionalnih prema građanskim institucijama civilnog društva. Od etničkih organizacija razlikuje ih *otvorenost* prema društvu u cjelini, spremnost na suradnju i zajedničko djelovanje s civilnim i asocijacijama koje okupljaju pripadnike drugih nacionalnih zajednica te zanimanje za društvene probleme koji se tiču svih građana, a ne samo pripadnika jedne etničke grupe. Primjer ove otvorenosti je višegodišnji zajednički rad (1997.- 2000.) Srpskog građanskog vijeća, Hrvatskog narodnog vijeća, Vijeća kongresa bošnjačkih intelek-

tualaca i Kruga 99 (koji je, kako je navedeno multietnička organizacija) na realizaciji inicijative za formalno-pravno uspostavljanje *konstitutivnosti* sva tri naroda na cijeloj teritoriji BiH (*Grupa autora: „Bosno i mi smo tvoj narod“, zbornik Srpskog građanskog vijeća, Tuzla 2003, str 6*). Za ovakve asocijacije može se reći da čine **prelazne forme** između etničkih i građanskih asocijacija sublimirajući u svom djelovanju i jednu i drugu komponentu.

Navedeni pravci historijskog razvoja rezultirali su nastankom **dihotomne strukture nevladinog sektora** (Tabela 4) u kojoj se jasno mogu uočiti dva osnovna kontingenta institucija i subjekata – **nevladin civilni sektor i etnički nevladin sektor**. Ova dihotomija je bitno obilježje aktualne strukture nevladinog sektora u BiH. Između civilnog i etničkog nevladinog sektora postoje **forme prelaznog karaktera, koji u zavisnosti od otvorenosti prema društvu i građanstvu u cjelini, odnosno zatvorenosti u vlastiti etnonacionalni kolektiv i njegove interese i potrebe, naginju prema jednoj ili drugoj strani navedene dihotomije**. Svakako, pri klasifikaciji različitih subjekata mora se voditi računa o svakom pojedinačnom slučaju, kao i o činjenici da pojedini subjekti mogu evaluirati i prelaziti iz jedne kategorije u drugu. Zato je neophodna *funkcionalna analiza* svakog posebnog slučaja.

NEVLADIN SEKTOR U BOSNI I HERCEGOVINI

NEVLADIN CIVILNI SEKTOR	PRELAZNE FORME	ETNIČKI NEVLADIN SEKTOR
<ul style="list-style-type: none"> - autentične lokalne civilne organizacije i inicijative - bazne organizacije nastale u socijalističkom periodu bez etničkih oznaka - inostrane nevladine org. - lok. nevladine organizacije nastale kao kćeri inostr. organizacija ili uz njihovu podršku 	<ul style="list-style-type: none"> - otvorene organizacije s nacionalnim predznakom - humanitarne organizacije s vjerskim ili nacionalnim predznakom - org. nacionalnih manjina - nacionalna kulturna društva 	<ul style="list-style-type: none"> - zatvorene organizacije s nacionalnim predznakom

Tabela 4: Dihotomna struktura nevladinog sektora u BiH

O kvantitativnim odnosima unutar ove strukture teško je precizno govoriti. Obično prebrojavanje u ICVA-inoj bazi podataka o nevladinom sektoru za 2002. godinu pokazuje da od 1593 asocijacije njih 180 ima etnički predznak, ali bi se za oko 300 moglo pretpostaviti da imaju etnički karakter (prognanička, udruženja veterana, kulturna i sportska društva s nazivima koji ukazuju na identitet jednog naroda) što ukazuje na trend bržeg rasta nevladinog civilnog sektora u odnosu na kontingent etničkih nevladinih organizacija. Ovaj podatak govori da, barem u kvantitativnom pogledu, *prvi put u povijesti BiH, multietničke građanske organizacije ostvaruje realnu brojčanu premoć u okviru nevladinog sektora u odnosu na one s vjerskim i etničkim predznakom*, ako se izuzme period socijalizma. Također treba imati na umu da efektivnost ovih asocijacija nije direktno ovisna samo o njihovom broju, već daleko više, o uticaju koji ostvaruju u javnosti i rezultatima njihovih aktivnosti.

Dihotomna podjela ukazuje na *odnos tzv. povezujućeg socijalnog kapitala (bonding social capital)* koji ima *isključujući efekt* (dovodi u veze osobe i druge subjekte prema istoj ili sličnoj polnoj, starosnoj, etničkoj itd. pripadnosti) i *premošćujućeg socijalnog kapitala (bridging social capital)* koji ima *uključujući efekt* i koji dovodi u veze različite društvene subjekte. Predočeni pravci historijskog razvoja institucija nevladinog sektora svjedoče o izraženom kontinuitetu asocijacija zasnovanih na etničkoj i vjerskoj pripadnosti učesnika, dok tek u poslijeratnom periodu možemo govoriti o trendu kvantitativnog rasta broja asocijacija za koje se može pretpostaviti da gro njihovih veza odgovara konceptu premošćujućeg socijalnog kapitala. Povezujući socijalni kapital karakterističan je za veze u okvirima *etničkog nevladinog sektora*. On je *isključujući* jer je *etniificirani sistem vrijednosti i normi* na kojim se temelje veze unutar etnokolektiva prihvatljiv je samo za njegove pripadnike, što opet za posljedicu ima *zatvorenost* institucija etničkog nevladinog sektora u vlastite okvire.

10. Zaključak

Prethodna analiza je pokazala da u BiH postoji stogodišnja tradicija građanskog organiziranja. Karakteristično je za ovo naslijeđe da se razvijalo u dva paralelna kolosjeka, kao grupacija subjekata s nacionalnim i vjerskim predznakom i kao grupacija multietničkih subjekata. Ovakve historijske predispozicije imale su za *rezultat aktuelno stanje dihotomne podjele* u nevladinom sektoru. Međutim, ne smije se zanemariti činjenica da *kvantitativni odnos, tokom trajanja fenomena ekspozicije nevladinog sektora, nakon 2000. godine, prelazi u korist subjekata bez etničkog predznaka i da se ovo desilo prvi put u povijesti građanskog organiziranja u BiH*. Ova podjela je bitna karakteristika nevladinog sektora u BiH, čime su ustvari potvrđene hipoteze postavljene na početku ove analize. U funkcionalnoj ravni, kao i u kontekstu daljeg razvoja nevladinog sektora i civilnog društva BiH u cjelini, ova podjela ima značaj koji se ne smije zanemariti, posebno ako se želi govoriti o konkretnim funkcijama nevladinog sektora u procesima demokratske izgradnje bosanskohercegovačkog društva.

Isto tako, imajući u vidu prezentirane kapacitete nevladinog sektora u BiH, kao i iskustva razvijenijih demokratija, nužnim se čini dalji intenzivni dijalog, kako unutar kontingenta građanskih asocijacija, tako i između političke, civilne i ekonomske sfere. U tom smislu i ovaj rad nema pretenziju da postavlja bilo kakve konačne ocjene, već da posluži kao osnova za dalju diskusiju. U centru ove diskusije, imajući u vidu prethodna razmatranja, i dalje stoji otvorenim pitanje: da li kontingent civilnih asocijacija u BiH, imajući u vidu njegovu „ograničenu historiju“ kao i „ograničene“ civilne kapacitete, zaista može postati relevantnim akterom demokratske transformacije? Svakako, u ovoj ravni su dalja znanstvena istraživanja i teorijske elaboracije više nego potrebne.

LITERATURA I OSTALI IZVORI:

- Anđelić, Neven: „Bosna i Hercegovina između Tita i rata“, Prev. Ranko Mastilović, Samizdat B92, Beograd 2005.,
- Babić, Dušan: „Pozadina i smisao naših animoziteta“ u „Regionalne paralele – istraživanje nedavne prošlosti“, Stina Zagreb, Škola novinarstva Beograd, Media-plan institut Sarajevo, 2005,
- Bežovan, Gojko/Zrinščak, Siniša/ Vugec, Marina: „Civilno društvo u Hrvatskoj u procesu stjecanja povjerenja i izgradnje partnerstva s državom i drugim dionicima“, CARANEO – Centar za razvoj neprofitnih organizacija, CIVICUS – Svjetski savez za građansku participaciju, Zagreb, svibanj 2005,
- Dokument “Izvještaj o stanju NVO-sektora u BiH”, Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za Humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005., str. 6;
- Dokument: “Izvještaj Soroš fondacijeo civilnom društvu u BiH za 2004., Fond Otvoreno društvo BiH, Izvještaji “Civilno društvo”, Sarajevo 2004., str. 1;
- Džaja, Srećko: Politička stvarnost jugoslovenstva, Mostar, 1999.,
- Đorđević, Mirko: „Disidenti – između reforme i revolucije“, Republika, br. 187, Beograd, 1998.,
- Grupa autora: „Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke“, IBHI – Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1998.,
- Grupa autora: „Bosno i mi smo tvoj narod“, zbornik Srpskog građanskog vijeća, Tuzla 2003.,
- Grupa autora: „Procjena građanskog društva u Tuzlanskom kantonu”, IPAK, Tuzla, 2004.,
- Hadžibegović, Ilija/Kamberović, Husnija: „Organizacije civilnog društva u BiH – porijeklo i kontekst“, Revija slobodne misli br. 9-10, Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo 1997,
- Ibrahimagić, Omer: “Ustavnopravni razvitak Bosne i Hercegovine”, Sarajevo 1998.,
- Išek, Tomislav: „O utemeljenju i početku rada Hrvatskoga kulturno-prosvjetnog društva „Napredak“ u „Napredak kalendar“ za 1993. godinu, Sarajevo 1992;

- ICVA – Direktorij nevladinih organizacija u BiH, ICVA, Sarajevo 2004.,
- Jaksic, Božidar: „Disidenti – (ne)završena priča“, u: Balkanski paradoksi, Beogradski krug, Beograd 2000,
- Kangrga, Milan: „Korčulanska ljetna škola“ u: „Izvan povijesnog događanja. Dokumenti jednog vremena“, Feral Tribune biblioteka, Split 1997.,
- Kemura, Ibrahim: „Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine“, Sarajevo 1987.,
- Klaić, Bratoljub: “Rječniku stranih riječi”, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1978.,
- “Kvalitativna studija 3, „Zapošljavanje, pružanje socijalnih usluga i nevladin (NVO) sektor, Status i perspektive za Bosnu i Hercegovinu, Analiza i implikacije za politike“, Dokument 1:“Upute za čitaoce i sažetak zaključaka i preporuka”,Ured za međunarodni razvoj Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, Nezavisni biro za Humanitarna pitanja, Sarajevo, april 2005.,
- Latinović, Đorđe: “Nevladin sektor i lokalna samouprava” u “Lokalna samouprava je vaše pravo”, Kulturni centar Tuzla-Bolonja, Tuzla 2001.,
- Linc, Huan i Alfred Stepan: „Demokratska tranzicija i konsolidacija“, „Filip Višnjić“, Beograd 1998.,
- List: “Oslobođenje”, Sarajevo, 16-20 maj 2006.,
- Madžar, Božo: „Prosveta. Sprpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949“, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske 2001.,
- Markešić fra Luka “Knjiga zejedničkog dogovora ili odgovora” u Grupa autora “Deset godina SGV-pokreta za ravnopravnost u BiH SGV, Sarajevo 2004.,
- Mihajlov, Mihajlo: “ Disidenti danas i juče“ u: „Domovina je sloboda“, Radio B 92, Beograd 1994.,
- Mihailović,Srećko: „Kako nevladine organizacije vide političku moć i kako politička moć vidi nevladine organizacije“, dokumenti sa stručnog skupa „Analiza NVO okruženja – izazovi tranzicije“,
- Milardović, Anđelko: “Spontanost i institucionalnost”, Kairos, Beograd, 1989.,
- Fond za otvoreno društvo Srbija, Beograd 02. Juni, 2005.,

- Kotlo, Rebeka: “Brošura: “Uloga nevladinih organizacija i izgradnji povjerenja i dobre vladavine u Mostaru“, Fond otvoreno društvo BiH, Mostar, mart 2005.,
- Pelidija, Enes: “O privredi Sarajeva u 18 stoljeću” u “Prilozi historiji Sarajeva”,
- Popov, Nebojša: “Disidentska skrivalica”, “Republika” br. 242/243, Beograd 2000.,
- Popov, Nebojša: “Bilans jednog projekta slobode”, Republika br. 179/180, Beograd, 1998.,
- Rosandic, Ružica/ Milenkovic, Nataša / Kovačević, Mirjana: „Teži put; Mirovne akcije na tlu bivše Jugoslavije“, Centar za antiratnu akciju, Beograd 2005.,
- Sali-Terzić, Sevima: „Civilno društvo“ u: „Međunarodne politike podrške zemljama Jugoistočne Evrope: lekcije (ne)naučene u BiH“, Sarajevo, Müller, 2001.,
- Sejfija, Ismet u „Von dem Zivilsektor zu der Zivilgesellschaft“ u „Medien und Interkulturelle Kommunikation“, SOEMZ, Frankfurt/Sofija, 2005.,
- Sekulić, Božidar-Gajo: „Individuum i nasilje“, Rabić, Sarajevo 2006.,
- Stubbs, Pau.: „Odnos između međunarodnih agencija i lokalnih nevladinih organizacija“ u Grupa autora: „Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke“, IBHI–Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1998.,
- Trhulj Sead: „Mladi Muslimani“, Globus, Zagreb 1992.,
- Veljak, Lino: Veljak, Lino: „Civilno društvo, raspad Jugoslavije i budućnost Jugoistočne Europe“, Zagreb 1997.,
- Vlaisavljević, Ugo: „Opet narodna država“, Nezavisne novine, Banja Luka, 13.01.2006.,

O autoru:

Dr. sci. Ismet Sejjija, politolog, živi i radi u Tuzli i Sarajevu kao publicist, slobodni savjetnik Friedrich Ebert fondacije, predavač na univerzitetima u BiH te konsultant i savjetnik više lokalnih i inostranih nevladinih organizacija i drugih institucija. Političke nauke, komunikologiju i kulturologiju studirao je u Sarajevu, Sofiji i Frankfurtu. Doktorsku disertaciju u oblasti teorije civilnog društva odbranio je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Naučne radove o problemima civilnog društva u Bosni i Hercegovini objavio je u više naučnih časopisa u zemlji i inostranstvu.

the 1990s, the number of people in the UK who are employed in the public sector has increased from 10.5 million to 13.5 million, and the number of people in the public sector who are employed in health care has increased from 2.5 million to 3.5 million (Department of Health 2000).

There are a number of reasons for this increase in the number of people employed in the public sector. One of the main reasons is the increasing demand for health care services. The population of the UK is ageing, and there is a growing number of people with chronic conditions who require long-term care. This has led to an increase in the number of people employed in health care, particularly in the public sector.

Another reason for the increase in the number of people employed in the public sector is the increasing demand for social care services. The population of the UK is ageing, and there is a growing number of people who require long-term care. This has led to an increase in the number of people employed in social care, particularly in the public sector.

A third reason for the increase in the number of people employed in the public sector is the increasing demand for education services. The population of the UK is growing, and there is a growing number of people who require education. This has led to an increase in the number of people employed in education, particularly in the public sector.

There are a number of challenges facing the public sector in the UK. One of the main challenges is the increasing demand for services. The population of the UK is ageing, and there is a growing number of people who require long-term care. This has led to an increase in the number of people employed in health care, particularly in the public sector.

Another challenge facing the public sector is the increasing demand for social care services. The population of the UK is ageing, and there is a growing number of people who require long-term care. This has led to an increase in the number of people employed in social care, particularly in the public sector.

A third challenge facing the public sector is the increasing demand for education services. The population of the UK is growing, and there is a growing number of people who require education. This has led to an increase in the number of people employed in education, particularly in the public sector.

There are a number of ways in which the public sector can meet these challenges. One of the main ways is to increase the number of people employed in the public sector. This can be done by recruiting more people to the public sector, and by providing training and development opportunities for existing staff.



Historical Preconditions and Current Development of Civil Associations in BiH

Dr. Ismet Sejfića

Sarajevo, 2008

Foreword

Civil Society Organizations play a key role in countries where democracy is not yet fully established, particularly because they contribute substantially to the practice of grassroots politics. In addition, civil society organizations contribute by impacting the improvements of social, economical and the societal situation of different groups within society. By doing this, they are not always welcome by the society because of their sometimes challenging opinions. Nevertheless, all responsible actors in a state should motivate their citizens to organize themselves in order to achieve a lively, participatory and forward- looking society.

This publication offers important insight into the historical development of civil society organizations. Bosnia and Herzegovina has had a long tradition of religious and humanitarian oriented civil society organizations. Particularly after the war, the number of organizations rose dramatically; however, the receding interest of the population coupled with the lack of financial resources resulted in the closure of many organizations. A further obstacle to this situation has been the destructive position of many politicians, and the attempt to abuse civil society organizations for their own personal interests.

Dr. Ismet Sejfića's study offers multiple comments towards a better understanding of the situation of civil society organizations, while at the same time offering advice on how their work can be more constructively based on their experiences. In addition, the Friedrich- Ebert- Stiftung hopes that by reading this publication, the interest in strengthening further civil society groups will increase.

Helmut Kurth
Director of the Office
Friedrich-Ebert-Stiftung
Bosnia and Herzegovina

Historical preconditions and current development of civil associations in BiH

1. Limited history of civil society in BiH

Sources on civil society and the non-governmental sector in BiH mainly provide general assessments of the tradition of civil organisation in this region. The standard claim is that one can only speak about *limited history of civil society*,¹ without any clear explanation as to what this claim is supposed to mean. Historiography and analyses indicate a rich tradition of popular (self) organisation in the territory of Bosnia and Herzegovina. Still, it would be difficult to speak about a long and influential tradition of civil organisation whose *original civil nature* would indicate decades of continuity. At the same time, one cannot deny that there has been considerable (self) organisation in the past. The text below will indicate principal structural and functional associations established in different periods, starting from the Austro-Hungarian administration until the present day. Specifically, the text will attempt to prove the following hypotheses:

- *ethnicity* appears as the dominant factor of integration and motivation and an important feature of programmes of organisations established in BiH up until World War II, but also of importance for the development of the NGO sector after 1989,
- until World War II *subjects of civil / multi-ethnic character* have limited influence, in comparison to those with ethnic character, were inline with societal transformations, particularly after 1995 *civil/multi-ethnic contingent of the NGO sector in BiH strengthened considerably*,

1 For example, see OSF report on civil society in BiH for 2004, which says at the very beginning "BiH has a fairly "limited" history of the "third estate." As it is known, prior to the war (1992-1995) there was a host of social organisations whose activities were mainly focused on culture and sports." Open Society Fund BiH, Reports, Civil Society, Sarajevo 2004, p. 1.

- civil organisation in BiH is marked by *discontinuity caused by general societal changes in the past two centuries*; several stages can be identified from this, within which organisations functioned under different conditions and served different purposes,²
- in addition to the existence of parallel ethnic and multi-ethnic associations, the history of civil organisations in BiH has always been marked by foreign influences, where, even in the current context, they exercise considerable influence on the direction of development of civil associations as well as their functions within the context of democratic transformation of BiH.

An analysis of several historical phases presents the development, features and key functions of civil associations in BiH in the past two centuries. The purpose of this analysis is to use historical data to indicate the importance of historical predisposition for the current situation and its influence on current developments in this area. In addition to history, the analysis includes certain political considerations and assessments.

2. Pre-civil forms of association in BiH until 1878

- guilds and church-based educational communes

Prior to the Berlin Congress (1878), BiH was a late feudal society slow to receive the unstoppable western influences, as they impacted global trends (the Ottoman issue). The Ottoman absolutism was maintained thanks to outdated administration and repressive administration, preventing the creation of *citizenry* of the Western European type. Some 90 % of the population lived in rural communities, with no possibility for political or other civil organisation, or public action. However, some authors see the end of the Ottoman rule as the beginning of civil reasoning and organisation.³ Namely, the 1839 *Gülhane Hatisharif* abolished

2 In the past two centuries, BiH society has been marked by at least six changes of social and political context caused by actions by external political factors, as follows: Ottoman, Austro-Hungarian, Yugoslav (kingdom), Independent State of Croatia, socialist Yugoslavia, and this period of conditioned independence which can be called transition.

3 See in: Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst.", Revija slobodne misli No. 9-10, Association of Independent Intellectuals Circle 99, Sarajevo 1997, p. 48.

the Ottoman *timar-spahi* system of military rule, and the 1856 *Hatihumajjun* provided formal equality of all citizens of the Ottoman Empire. The population was granted the right of association only after 1862; during which period saw the establishment of the first autonomous institutions – church-based education communes serving as religious, educational and cultural institutions. Another type of association were *guilds*. According to some sources, in the 18th century in Sarajevo alone, there were 31 guilds with some 2,000 members.⁴ Guilds included all craftsmen irrespective of religion, however, according to **Enes Pelidija**, sometimes all members were of the same religion.⁵ According to this author, guilds were of great importance for the (then) city life, articulate in expressing their dissatisfaction with certain administrative decisions. The *çarsi* clearly functioned as a kind of *guilds' public opinion poll*, taking clear stands in relation to government decisions. This is confirmed by the period of the so-called *Sarajevo anarchy* (1747-1757), elaborated by **Mula Mustafa Bašeskija** in his *Journals*, whereas **Pierre Daville**, the French consul in Travnik, said that “in early 19ths century, Sarajevo was the *guild republic*.”⁶ The then historical and political context, as well as the nature of the Ottoman rule, left no possibility for the creation of anything that could be deemed civil society.⁷

3. Creation, development and functions of the first civil organisations in BiH (1878-1914)

During the forty years of Austro-Hungarian rule in BiH, a modern administration was created, though assisted by military elements and with

4 Pelidija, Enes: "O privredi Sarajeva u 18 stoljeću" in Contributions to History of Sarajevo, p. 98,

5 Ibid., p. 98;

6 Ibid., p. 100;

7 A separate issue not considered here, but of interest for further research, is the specific social and cultural context of Carsija, the town centre, as the milieu which engendered pre-war and subsequent forms of association. As the social and cultural core of living in BiH towns, it produced non-formal yet very strong norms of behaviour, a hierarchy of values and positions which an individual must conform to, if he or she wishes to find their place in it. In other words, the nature of its social capital probably influenced the types of associations and their functioning. (I.S.)

a considerable reduction of civil rights and freedoms.⁸ Under a prohibition of political organisation, the first civil associations were established on national, cultural, religious and humanitarian bases. The creation of these societies was, according to **Hadžibegović and Kamberović**, the result of the inner development of the local society, but also of “contacts between traditional citizenry of the craft-trade-rent type and the immigrant citizenry moving to the area from different parts of the Monarchy. Thus, enabling the building of a new national and religious mosaic of modern citizenry needed by Austria-Hungary in order to integrate this region into its economic, social, political and cultural system.”⁹ Civic associations created in this period may be presented in *five categories*:

- *national, cultural, and educational societies,*
- *mixed associations bringing together members of two national groups,*
- *multi-ethnic associations,*
- *immigrant associations,*
- *workers' organisations.*

The first Bosnian civil organisations of importance were *humanitarian and cultural-educational societies with national or religious orientation*. One of the first was the *Jewish humanitarian association, La Benevolencia*, established in 1894 and renamed in 1902 as *Educational-cultural society La Benevolencia*. The changing of the name expanded its activity from charity, to culture and education among members of the Jewish community in BiH. In addition to *La Benevolencia*, there were, until 1941, several other Jewish organisations with nearly identical programmes: *La Lira, Matatja, La Gloria, Tarbut, Jevrejski klub, Safa Berura*, though they were short-lived and less successful.¹⁰

A decision of the Provincial Government made on 28 June 1902, approved the establishment of two more organisations: *Croat society to support secondary and higher school students* and *Serb cultural and*

8 More on this period in: Ibrahimagić, Omer: Constitutional Development of BiH, Sarajevo 1998, pp. 40-46;

9 Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst," *Revija slobodne misli* No. 9-10, Association of Independent Intellectuals Circle 99, Sarajevo, 1997, p. 49;

10 Petrov, Krinka: "Kultura Jevreja na tlu Jugoslavije," Belgrade 1997, p. 14;

educational society "Prosveta." These two organisations were based in Mostar. On 11 December 1902, the *Croat society* changed its name to *Croat cultural society* "Napredak," based in Sarajevo. The *Muslim charitable society* "Gajret" was established in 1903.¹¹ By the end of World War I, there were 1,256 societies registered in 258 settlements across BiH.¹²

Immigrant associations had functions similar to those of local associations, with ethnic orientation, i.e. working on preserving the national identity of immigrant communities, while developing solidarity and links among its members, on the basis of their ethnic affiliation. By World War I, there were 31 such associations registered in the country.¹³

Mixed societies were few and with obviously little popularity or influence in the community. **Husnija Kamberović** cites three such associations on the eve of World War I: *Serb-Croat Club* in Sarajevo, *Croat-Muslim Club* in Višegrad and *Croat-Muslim Soko Association* in Maglaj.¹⁴

Multi-ethnic societies brought together members of different national affiliation. However, **Đorđe Pejanović** indicates that *most of the members were immigrants, whereas local members were few*, indicating their *propaganda* functions on behalf of the occupying power.¹⁵ They were quite numerous, boasting 391 out of a total of 1,296 associations until World War I. However, this number can be explained by the fact that the authorities in BiH did not support the establishment of ethnically-based societies, which they saw as a threat to the dualist imperial concept of the Monarchy, willing to support entities of "international" character, even

11 For details see: Džaja, Srećko: "Politička realnost jugoslovenstva," Sarajevo-Zagreb 2004, pp. 74-78; Kemura, Ibrahim: "Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine," Sarajevo 1987; Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst," Revija slobodne misli No. 9-10, Association of Independent Intellectuals Circle 99, Sarajevo 1997, p. 48;

12 Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: op. cit., p. 48; The authors indicate their territorial distribution: "Most of them were in the Sarajevo county (300), then Banja Luka (248), Tuzla (222), Mostar (198), Travnik (181) and Bihac (107);"

13 Hadžibegović, Ilijas: "Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. Stoljeća," Institute for Historical Studies, Sarajevo 2004, p. 89;

14 Hadžibegović, Ilijas: "Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. Stoljeća," Institute for Historical Studies, Sarajevo 2004, pp. 90/1;

15 See: Pejanović, Đorđe: "Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine," Sarajevo 1930, pp. 28-49;

supporting them financially and in other ways. This certainly questions their authenticity and originality.¹⁶

The only organisations capable of bringing together members of all the three ethnic groups were *trade unions*. The very beginning of union activity in BiH was on 27 August 1905, marking the establishment of the *Main Workers' Alliance* was. The first trade union was established in 1906 (*Metal Workers' Union*), upon the initiative of the Social-Democratic Party of BiH. Until World War I, there were fewer trade unions than other organisations, which was understandable in light of the fact that workers were no more than a few percent of the total number of employed persons. On the eve of World War I, the *international trade union movement* brought together 17 trade unions and more than 120 branches, under the umbrella of the *Main Workers' Alliance*. It is interesting that several ethnically or religiously based organisations, the so-called *national unions* were established within the trade union movement (such as *Organisation of Croat Workers*, *Organisation of Young Catholic Workers*).

World War I marked the end of the period of onset of civil organisations in BiH. Specific features of popular organisations in BiH, as presented above, were clearly evident in the period of Austro-Hungarian rule. Programmes were very similar, with aims such as charitable work, cultural advancement of their membership, literacy, reading clubs and publication of magazines. Those organisations were marked by social, historical and political circumstances of the time: first and foremost, the *religious and ethnic division of the population*, still burdened by recent past, with a pronounced *crisis of national identity* and the need to solidify and build it further.¹⁷ That is why it is understandable that these or-

16 On this see: Hadžibegović, Ilija/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst," op. cit., p. 50;

17 Ibid, p. 48/47; also see: Madžar Božo: "Prosveta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949," Academy of Arts and Science of Republika Srpska 2001, pp. 3-12; Išek, Tomislav: "O utemeljenju i početku rada Hrvatskoga kulturno-prosvjetnog društva" *Napredak'* in the *Napredak* Calendar for 1993, Sarajevo 1992;" also: Babić, Dušan: "Pozadina i smisao naših animoziteta" in *Regional Parallels - examining our recent past*, Stina Zagreb, Škola novinarstva Beograd, Media-plan institut Sarajevo, 2005, pp. 9-10: "In addition to strictly educational institutions, cultural societies were formed on ethnic and religious grounds - Gajret, Prosvjeta, *Napredak*, *La benevolencija*. Development of press also followed the national-religious matrix, as well as sports clubs - Đerzelez, SAŠK, Slavija, Makabi;"

ganisations *had a clear ethnic denomination*, i.e. they brought together citizens of the same ethnicity, and were thus the *first national institutions* of the peoples in BiH created through civic self-organisation.

However, in the social and historical context of the time, these associations had important “additional” functions:

- *education* – evident in the field of national culture, folklore, literacy, etc., leading to further strengthening of national emotions and consciousness within ethnic groups; at the same time, these associations were the *early “schools of democracy,”* allowing their activists to gain experiences in public engagement and in building a stance towards the authorities;
- during the period of prohibition of political organisation (until 1910) they had a certain *substitute-mediation function*, presenting requests to the authorities, and acting as a kind of *political party substitute*, trying to *participate* in initiating and making certain political decisions, even acting as a *corrective of the government*;¹⁸
- wide territorial organisation allowed for *mobilisation of members and sympathisers to establish subsequent national political parties*;¹⁹
- intensive publishing work, particularly of magazines, served the *purpose of building a political public opinion* in BiH.²⁰

The fact that they were created during the period of considerable restrictions of civil and political rights and freedoms (imposed by Austria-

18 An example of the first Muslim association in BiH - Society for autonomy of endowments and religious institutions, "Društvo za vakufsko-mearifsku autonomiju," founded in 1899 in Mostar, can illustrate this. The basic aim was to return endowment property, originally owned by the Islamic Community and taken away after the occupation, and the right to administer it, as well as the struggle for renewed autonomy in the selection of religious leaders and clerics.

19 These societies were the basis of creation and development of national movements in BiH. Political parties founded after 1905 found in them strong organisational and activist support. See: Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst," op. cit, p. 50;

20 For details, see: Nuhanović, Asad: "Fenomen javnosti," Promokult Sarajevo, 1998, pp.207-222; Also see: Osmančević, Enes: "Historijat i osobenosti javnosti u Bosni i Hercegovini," Pogledi vol. 8, University of Tuzla, July 2001, p. 86: "During the Austro-Hungarian rule, there were 125 magazines and publications, mainly as media outlets of the foreign rule or with religious or national focus. A number of them (some 80%) were initiated from abroad. Although nationally divided, the BiH press of the time managed, almost two centuries after the rest of Europe, to move some of the public functions. Thus, thanks to the press, in 1907/1908 the public developed a critical attitude to wards some acts by the occupying force."

Hungary) reduced their democratic potential and effects. It is also clear that in this period and under such circumstances, *there was no onset of a powerful and authentic tradition of organisation in the classic sense of civil, grass-root development*. International and multi-ethnic organisation was initiated from abroad and remained rather restricted in comparison with the authentic contingent of ethnically based organisations, which turned out later to have had no significant influence on ideas to be recognised in later stages of development. On the other hand, this period also saw the onset of a tradition of organisation within national groups in BiH.

4. Civil organisations in BiH between two world wars (1918-1941)

Following World War I, the society in BiH found itself in a new regional political context, as it became part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, and later of the Kingdom of Yugoslavia. The *St. Vitus Day Constitution* (28 June 1921) recognised *civil association*, provided that the aims of such association were not punishable under applicable laws. However, this category was prohibited in practice, for example, during the “6th January dictatorship” (from 1929 until the adoption of the imposed constitution in 1931), or at least restricted.²¹ National cultural and education societies, the Serb *Prosveta*, the Croat *Napredak* and the Muslim *Gajret*, along with *Narodna uzdanica*, (a Muslim association established somewhat later in 1923), revived their activities with the same aims and organisational structures, but with an evidently greater number of branches across BiH (for example, in 1920 *Gajret* had 46 branches, and in 1940 121; the situation was similar with other associations).²² These associations were still the axis of national grouping, act-

21 For details see: Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst," op. cit., p. 52;

22 Hadžibegović, Ilijas: "Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća," op. cit, pp. 90/91 - see the tables with distribution of these societies in BiH. Also see: Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst," op. cit., p. 53;

ing as “satellites” of national political parties, building networks of similar institutions in the entire territory of BiH.²³

In addition to these authentic national associations, there were also branches of organisations established in other countries, such as *national sports associations (Savez Hrvatskih sokolskih društava, Sokolski savez Srba...)*²⁴ and organisations spreading the idea of *the Yugoslav national identity* (such as *Jugoslovenski sokolski savez, ORJUNA – Organizacija jugoslovenskih nacionalista...*) or were simply a response to this idea (such as *MUNAO – Muslimanska nacionalna omladina, HANAO – Hrvatska nacionalna omladina, SR-NAO-Srpska nacionalna omladina, ORKAN – Organizacija katoličkih nacionalista...*).²⁵ In addition to the threefold national pattern, there was a fourth, *pro-Yugoslav idea*, bringing together different forces at different times (for example, the national sports associations merged into *Sokolski savez Srba, Hrvata i Slovenaca*, and in 1920 they changed their name to *Jugoslovenski sokolski savez*). Most authors agree that such mergers were more or less pro-regime.²⁶

It is also interesting to note that there were quite a few women’s organisations in BiH, including national organizations (the Serb *Dobrotvorna zadruga Srpskinja, Kolo Srpskih sestara*, the Croat *Hrvatska katolička ženska udruga, Hrvatska žena*, the Muslim *Muslimanska ženska zadruga*, the Jewish *Žensko aškenaško društvo...*) as well as multi-ethnic organizations (*Društvo za prosvjećivanje žena i za zaštitu njihovih prava, Zajedničko udruženje žena bez plemenskog i vjerskog obilježja, Materinsko udruženje, Udruženje univerzitetski obrazovanih žena...*). Women’s associations served the purpose of emancipation, particularly in urban areas.

23 One illustration is the relationship between Gajret, Narodna uzdanica and Muslim political parties struggling for influence over social life of the Muslim community in BiH. See: Kemura, Ibrahim: "Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine," Sarajevo 1987; pp. 3-7; Džaja, Srećko: "Politička realnost jugoslovenstva," Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb 2004, pp. 202-232;

24 For details see: Džaja, Srećko: "Politička realnost jugoslovenstva," op. cit., pp. 40-45;
25 Ibid, pp. 47-48;

26 For example, see Džaja, Srećko: "Politička realnost jugoslovenstva," op. cit., p. 43; as well as foreign authors, such as: Jakir, Aleksandar: "Dalmatien zwischen den Weltkriegen: Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integratio," Südosteuropäische Arbeiten 104, Universität Erlangen-Nürnberg 1997, Skript 422, pp. 376-377;

Allowing women to become socially active in a fairly patriarchal environment.²⁷

Between the two world wars, trade union organisation was mainly multi-ethnic, but along with "independent international unions, there were also unions loyal to the authorities, and a handful of ethnically based unions. These unions worked under difficult political conditions of frequent prohibitions, but most of them survived throughout the inter-war period."²⁸

In general, key features of organisation in BiH typical for the period of Austro-Hungarian rule were preserved throughout the inter-war period. *Ethnicity was still the basic element of integration both in political and in the non-partisan sphere.* In such complex national relations in the now unique Yugoslav state, the BiH social and political territory was to become the playing feild of imported political interests from the east and the west, without any internal forces to generate development or real influence of civil subjects in the political discourse, including civil organisations with clear civil objectives.²⁹

The importance of organisations from this period for the then and subsequent development of civil organisation in BiH was twofold. On one hand, they played an important educational and humanitarian role, visible in scholarships, construction and maintenance of student dorms, and generally, the involvement of general population into societal life. On the other hand, *the individual citizen* failed to become the basic subject of society, the foundation and the holder of civic structures and developments. Thus, in the period between two world wars, *the tradition of national grouping and organisation* in the then non-partisan, civic

27 Hadžibegović, Ilijas: "Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. Stoljeća," op. cit. pp. 90/91; See tables with distribution of these societies in BiH; Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst," op. cit., p. 54;

28 Ibid., p. 54;

29 There are many sources on political circumstances, political and other forms of organisation in BiH. The same conclusion of supremacy of ethnicity over civil views can be found in: Džaja, Srećko: "Politička realnost jugoslovenstva," op. cit., pp. 202-232; Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst," op. cit., p. 52; Šehić, Nusret: "Bosna i Hercegovina 1918.-1925," Svjetlost, Sarajevo 1991, p. 100; Nuhanović Asad: "Fenomen javnosti," Promokult, Sarajevo 2005, pp. 222-223;

sphere, was solidified. World War II interrupted the work of these organisations, or they were integrated in the system of occupying forces.

5. Civil associations and civil initiatives in socialism (1945-1985)

In recent texts about civil society in BiH during the forty five years of socialism, there seem to be two approaches: *the first approach* is the denial of anything that may be defined as civil society in this historical and political context; *the second* indicates the presence of civil organisation in the socialist environment, i.e. the existence of certain subjects which were created or maintained in World War II and remained an active part of the non-governmental sector.

The first approach has a theoretical basis in the critique of totalitarian systems as ideological entities closed off to the outside, usually linked to **Karl Popper** and his *Open Society and Its Enemies*, at least when it comes to civil society. Popper believes that the doctrinarian eschatology was inherent to socialist teaching and that, as state teaching, it justified the use of revolutionary terror. Just like any *closed off society*, communism moves its social mode into a perfect future, the political elite assumes the right to rule over history, and the official sphere – the party/state – is elevated to the level of political absolute. The relationship between civil society and the socialist state is commented in a similar way by **Ugo Vlaisavljević**. He claims,

“ It is interesting to look at the role of major civic associations established and provided for by the party/state. Civil society is known to be the authentic location for voluntary civic associations. If we look at the role and place of associations such as the *Workers' Socialist Alliance*, *Socialist Youth Alliance*, *associations of veterans of war*, *women*, *trade unions*, etc., it becomes clear that the people's state left no room for civil society in the real sense of the word. It cannot be an extended arm of the state or the party in power, but instead a place where, for want of a better word, its arms twisted or maimed.”³⁰

30 Vlaisavljević, Ugo: "Opet narodna država," *Nezavisne novine* daily, Banja Luka, 13.01.2006;

According to Vlaisavljević, it is true that such alliances were created and managed under state/party auspices, not as a *counter-balance to centres of power or as a means of protection of the citizens from those centres*, but rather, on the basis of *a single ideology and within the front of socialist forces*. They were essentially, branch offices of mass implementation of party ideology. For example:

- incentives for establishing such alliances came from the communist party, i.e. they were expressions of free will of the citizens,
- membership was an obligation that had to be fulfilled, i.e. it appeared automatically at a certain age (children had to join the Pioneer Alliance when they started primary school, and the Socialist Youth Alliance once completed) or at a particular job (membership in a relevant trade union),
- financially, and thus in terms of programme, these organisations were totally dependent on the state budget.

By definition, these alliances were the ideological and political *transmitters* from the party/state elite to the masses. However, these functions were slightly reduced as they (socio-political organisations) became incorporated into the political system, with the 1974 Constitution of SFRY (*socio-political councils* in assemblies on all levels), where they were designed to ensure *a two-way transmission* of ideas, needs and interests of the masses towards the centres of power and vice versa. Still, as it turned out (*the citizen* – in the classical sense of a free individual entering integration processes on the basis of his/her own interests, needs, or other motives) was not the basis of integration. Instead, there was the *working man* as a creative being and the basis of *collectivist socialist policy*. The socialist mode of societal and political relations was *an almost absolute domination of the political over civil society*, whereby, according to Vlaisavljević, “(...) the state left no room for civil society in the real sense of the word.”³¹ **Mihajlović** refers to this type of civil society as *aborted* or *un-established*. It is also clear that in this environment, the NGO sector could not be considered to be part of civil society.³² **Juan J. Linz** and **Alfred C. Stepan** see it in a similar way arguing,

31 Ibid.

32 Mihailović, Srećko: "Kako nevladine organizacije vide političku moć i kako politička moć vidi nevladine organizacije," presented at the conference Analyses of NGO's - challenges of transition, OSF Serbia, Belgrade, June 2005, pp. 5-6;

“Not only that most of the organisations normally considered to be part of civil society were integrated into the party states of communist Europe, but they were also financially dependent on those states. That is why such political stakeholders have no interest in becoming autonomous.”

“Inklings of civil society” had no real chance of expanding in such an environment.³³

However, an *analytical approach* demonstrates that in the period from 1945 to the dissolution of Yugoslavia, there was in BiH an active set of subjects “on the verge of civil society.” *The Law on Associations, Assemblies and Other Public Gatherings* (25 August 1945) allowed all the associations in BiH active until World War II to renew their activities. Some 30 associations were activated between 1945 and 1950, as well as the establishment of new ones. The four national organisations were among the first to revive their work: *Napredak*, *Gajret*, *La Benevolencia* and *Prosveta*. In 1948 *Gajret* changed its name to *Muslim Cultural Society “Preporod”*, but was subsequently banned in 1949. The same happened with other national societies, but not those of national minorities, or those which the government held to be of use in implementing specific political interests.³⁴ Pre-war workers associations also revived their activities, and a number of cultural and artistic societies were to be established in the following decades, united into a single alliance at the level of the then Socialist Republic of BiH. According to **Kamberović** and **Hadžibegović**, after 1949 these societies had a certain *ideological and educational function* in the sphere of culture, promoting the ideas of socialist development, brotherhood and unity, etc.³⁵ According to the sa-

33 Linz, Juan i Alfred Stepan: "Demokratska tranzicija i konsolidacija," "Filip Višnjić," Belgrade 1998, p. 203, also pp. 54, 71;

34 For more details see: Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst," op. cit., pp. 56-57, "Seljačka slog," which was an economic, political and cultural institution in mid-1930's, had branches in all Croat villages in BiH. After 1945 it became active in culture and education, literacy and reading clubs, cultural events in Croat villages, etc. It was not a state institution, but the state used it to maintain political control over Croat peasantry."

35 Ibid, p. 57: "Because of that 1949 was a watershed year. Different conditions for development of civil society started to develop after that. Since then, the key role was assumed by amateur theatres and education institutions, and community colleges. Their task was to cherish the cultural heritage as joint heritage of BiH peoples, rather than emphasizing particular national traditions. They focused on mutual influences with a tendency of creating a new future based on new ideas of commonality (the idea of brotherhood and unity)."

me authors, in 1954 there were in BiH “(...) 388 cultural and artistic societies, 7 amateur theatre groups, 88 community and workers’ colleges(...)” mainly in urban areas. Numerous *professional associations* were in existence (Historical Society, Philosophers’ Association, Writers’ Association, Lawyers’ Association, Association of Fine Arts, Journalists’ Association, Composers’ Association, Film Professionals’ Association, Musicians’ Association, Association for Performing Arts...), *associations of citizens with special needs* (such as persons with muscular dystrophy, paraplegics, etc.), *hobby associations* (radio amateurs, scouts, hostels etc.) as well as sports and environmental associations (hunting clubs, environmentalists, etc.). Of course, all were united into a single *umbrella institution*, Socialist Workers’ Alliance of BiH (Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine - SSRN), which either supported or denied their work.³⁶

As for the preconditions for the subsequent development of civil society and the NGO sector in BiH, a certain *tradition of organisation*, i.e. *an acquired habit by individuals to enter organisations for the purpose of exercising their needs or interests* played an important role, as it allowed for the creation of a number of such subjects even after the dissolution of Yugoslavia. Thus, **Andelić** claims that in 1989 there were some 5,000 *active associations* in BiH.³⁷ In addition to this basic potential, one should take into account the fact that the political territory of former SFRY, including BiH, cannot be observed outside the then Yugoslav context, as it wasn’t always a peaceful, ideologically homogenised whole. The idea of a particular Yugoslav, more “liberal” type of socialism, advertised here and abroad, successfully suppressed the fact that there was a critical and liberal initiative and action in the region. Unlike the Czech or the Soviet case – where prominent intellectuals – *dissidents* in a socialist environment, played an important role in the process of liberalisation of authoritarian systems (Havel, Mihnyik, Sacharov, Solzhenitsin...), in the states created in the territory of former Yugoslavia, the role of individuals who acted from “dissident” positions was deliberately pushed aside. **Nebojša Popov** believes that this was caused by “(...) exclusion from the realm of real-socialism, the belief that it did not happen here, or demonisation of the very phenomenon – enemies, treason, ex-

36 Ibid., p. 58;

37 Andelić, Neven: *Bosnia and Herzegovina between Tito and War*, transl. Ranko Mastilović, Samizdat B92, Belgrade 2005, p. 111;

tremism, the most conservative bolshevism and napalm-humanity – thus making any analytical approach redundant.”³⁸ In addition to these arguments, it should be noted that “*dissidence*”³⁹ in this area wasn’t just a matter of critique which may be described as liberal-civic. Marxist positions were often presented, with an attempt to keep any criticism “acceptable” to the then ideological elite.⁴⁰ Moreover, dissident circles often included individuals and groups representing nationalist positions and assuming leadership over nationalist movements of the late 1980’s.⁴¹ Popov denies their dissident status, warning that,

“Once ethno-nationalism takes hold [...] critical thinking subsides and autonomous public as a democratic institution is replaced by its substitute – instrumentalised public opinion – as the venue for nationalist show-downs. When they reject the ruling ideology and regime, nationalists do it with no analyses or arguments, refraining from public exposure and with no hope for democratic change. That is why nationalists cannot be defined as dissidents. At best, nationalists delay democracy for the time of the *final solution* to the national question.”⁴²

It is indicative that dissention was not excluded from a clear division into “national” and the part which may be defined as “critical and liberal.” In a way, this division confirms the *continuity of coexistence of ethnic and civil positions* in the then anti-regime initiatives. While some “ethno-dissidents” assumed and maintained political initiative following their decisive role in the “solution” to the Yugoslav crisis,⁴³ the other part of the dissident group continued their work throughout late 1980’s as peace-makers, trying to define and establish the civil alternative to the

38 Popov, Nebojša: “*Disidentska skrivalica*,” “Republika” No. 242/243, Beograd 2000.;

39 Etymologically, the term dissident and dissention are derived from the Latin *dissidere* - to be distant, to be different (according to Klaić, Bratoljub: “Rječnik stranih riječi,” Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1978);

40 For example, Milovan Đilas, a well known dissident, initially refused to abandon Marxist ideas when advocating party liberalisation, and liberal positions were maintained by Kosta Čavoški, whereas Mihajlo Marković remained with his Marxist positions. For details, see: Popov, Nebojša: “*Disidentska skrivalica*,” “Republika” No. 242/243, Beograd 2000, p. 67;

41 *Ibid*, p. 68;

42 *Ibid*, p. 68;

43 Examples are clear and well known. The former “national dissidents” assumed leading positions in national movements of the late 1980’s and the subsequent national parties, from activists of the Croatian spring and the Petition movement (Savka Dapčević, Vladimir Šeks), nationalists among party lines (Franjo Tuđman, Dobrica Ćosić...), political immigrants (Adil Zulfikarpašić, Gojko Šušak), to personalities whom socialism convicted for certain religious beliefs (Alija Izetbegović, for example); see: Veljak, Lino: “Civilno društvo, raspad Jugoslavije i budućnost Jugoslovene Europe,” Zagreb 1997, p. 6;

looming ethno-nationalist conflict. Dissent is thus interesting as a *personal milieu* which engendered mainly civil initiatives in the 1980's, some of which remain to this date in different parts of former Yugoslavia, including BiH.⁴⁴ Quite a number of intellectuals from BiH took part in the *Korčula Summer School* (1964-1974, founded by **Milan Kangrga and Rudi Supek**) and the *Praxis* magazine. Although the school was officially aimed at

“[...] professional education in philosophy and sociology for teachers working at secondary and higher education institutions, different institutes, societal organisations and journalism [...] it can be said that its nature and discussions, it developed a form most appropriate for a philosophical and sociological gathering: open exchange of opinions, free and critical debate on important issues of modernity and modern life, often a passionate defence and elaboration of one's own ideas and free thinking – all essential to thoughtful social development. We can thus say that the *Korčula Summer School*, rather than being academic, transformed itself into a superb social event of international prominence, an important source of ideas, easily superseding its formal frontiers and bringing together the most distinguished names in European and international philosophy, sociology and general theoretical thinking of our times (Erich Fromm, Henri Lefebvre, Lucien Goldman...).”⁴⁵

The school included various intellectuals from BiH: **Franc Cengle, Esad Ćimić, Branislav Djurdjev, Ivan Focht, Božidar Jakšić, Olga Kozomara, Rasim Muminović, Besim Ibrahimpaišić, Kasim Prohić, Božidar Gajo Sekulić, Džemal Sokolović, Vojin Simeunović, Abdullah Šarčević, Arif Tanović and Zoran Vidaković.**⁴⁶ Although these were not dissidents in the true sense of the word, the inertia of critical

44 For example, the founders of UJDI (founded in 1989 in Zagreb) included names found in the NGO civil sector in BiH today: Božidar Sekulić, an active member of the Korčula School, a philosopher and sociologist from the Praxis group, is also an active member of the Association of Independent Intellectuals Circle 99, which maintains the continuity of free thought and criticism, and is an extension of UJDI work in BiH; others include: Nebojša Popov in Serbia, who launched the magazine "Republika" with support of local UJDI members; Vesna Pešić is a distinguished activists of the Civic Alliance of Serbia;

45 Kangrga, Milan: "Korčulanska ljetna škola" in: "Izvan povijesnog događanja. Dokumenti jednog vremena," Feral Tribune biblioteka, Split 1997, p. 281;

46 Ibid, p.282;

thinking, engendered by the years of work of the school, remained present even until today, thanks to the work of those intellectuals who maintained their critical positions throughout the events in the past two decades of BiH history (Sekulić, Prohić...).

In 1964, the Department of Philosophy of the University of Zagreb launched, in collaboration with other centres of philosophy in the then Yugoslavia, the *Praxis* magazine (with editions in English, German and French). The magazine, and its international editions, developed collaboration with a considerable number of leading philosophers of different orientation across the world. This meant collaboration with world philosophy, and the *Zagreb circle of philosophy* became an equal participant in modern philosophical debates. The *Praxis* magazine and the *Korčula Summer School* were banned in 1974 by an administrative prohibition. A whole series of examples such as magazines and publications *Delo, Filozofija, Sociologija, Gledišta, Danas, Vidici, Student, Susret* (Belgrade), *Pogledi* (Zagreb), *Besede, Revija 57* and *Perspektiva* (Ljubljana), *Pregled* (Sarajevo), strikes (1958) and student demonstrations (1954 in Belgrade, and 1959 in Zagreb), critical movements in Ljubljana in, 1962–63, Zagreb, Belgrade and Sarajevo in 1966–68, “an explosion of movements to challenge,” which spread to all the Yugoslav Universities on June 1968, along with engaged individuals (Milovan Đilas, Mihajlo Mihajlov, Dušan Bogavac...), illustrate the activities of critically focused political circles of the then socialist ideological and political context.⁴⁷ At the same time, as it is well known, continuity was also preserved by nationalist forces, as illustrated by the “Croatian spring” (1971-1972), the Kosovo demonstrations in 1970’s and 1980’s, and the subsequent “events of the people” in all parts of former Yugoslavia. In order to examine the phenomena of dissent and civil initiatives in socialism, one would have to examine a considerable number of individuals, groups and events, whose true significance has never been researched in detail, particularly in BiH.⁴⁸

47 For details see: Popov, Nebojša: "*Disidentska skriicalica*," "Republika" No. 242/243, Beograd 2000;

48 For example, Đorđević, Mirko: "*Disidenti - između reforme i revolucije*," "Republika" No. 187, Beograd, 1998. pp. 13-18; Jaksic, Božidar: "*Disidenti - (ne)završena priča*," in: *Balkanski paradoksi*, Beogradski krug, Beograd 2000, p. 186-195; Mihajlov, Mihajlo: "*Disidenti danas i juče*" in: "*Domovina je sloboda*," Radio B 92, Beograd 1994, pp. 51-54;

6. Civil initiatives and organisations in the pre-war period (1985 – 1992)

In view of the domination of ethno-national forces over civil initiatives in BiH history coupled with the absence of a clearly defined civil space in the socialist political and societal context, civil activities in the 1980's, prior to the war, are often forgotten. We thus find opinions that inklings of civil society appeared only during the war.⁴⁹ This approach *ignores the continuity of activities of authentic civil forces whose roots go back to 1970's.*

There have been numerous analyses of the dissolution of former Yugoslavia, as well as of the role of civil society in the events of the 1980's and 1990's.⁵⁰ According to **Veljak**, underdevelopment of civil society cannot be seen as the cause of dissolution of the country; one should consider the role of civil initiatives in the then historical and political context, in light of the specific features of socialist, political, cultural and historical development of Yugoslavia.⁵¹ Primarily, this means that civil initiatives did exist in the pre-war period – the question pertains to their overall efficiency, (in) ability to oppose successfully the liberal concept of a political community to the diverging models and practices of ethno-nationalist forces. Still, the existence and continuity of such initiatives must not be ignored, especially in light of the subsequent development of civil society in the republics of former Yugoslavia, including BiH.

49 For example, the OSF BiH report for 2004 does not mention the pre-war action by authentic civil initiatives: "BiH has a fairly "limited" history of the "third estate." As it is known, prior to the war (1992-1995) there was a host of social organisations whose activities were mainly focused on culture and sports. After the war we see numerous newly established NGO's, particularly in those parts of the country where international community representatives are located." *Civil Society*, OSF BiH report on civil society in BiH for 2004, Sarajevo 2004, p. 1;

50 An interesting view of the controversy typical for the Yugoslav crisis is proposed by Sekelj: 1) the relationship between state and nation: preference of a nation-state as a form of modern political community 2) relationship between federalism and centralism, i.e. absence of democracy 3) social integration, i.e. absence of integration of the Yugoslav society 4) crisis of modernisation 5) relationship between the individual and the collective, failure of the individual and the creation of a new (ethno) authoritarian system after the collapse of the party state. For details, see Sekelj Laszlo; *"Uzroci raspada Jugoslavije,"* Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2003, p. 6;

51 See Veljak's comment in Veljak, Lino: *"Civilno društvo, raspad Jugoslavije i budućnost Jugoslovenske Europe,"* Zagreb 1997, p. 6,7;

Parallel to the growing crisis of reforms in former Yugoslavia, activities of the international community as well as the local democratic forces in the late 1980's were focused on attempts to prevent war. The then Yugoslav public reacted to events taking place. In the early 1990's, numerous *civil peace initiatives* were launched across Yugoslavia. A worthy example is the campaign of the *Association for Yugoslav Initiative* (UJDI), established in early 1989 in Zagreb (*the first autonomous political organisation in the territory of former Yugoslavia*). By its nature, UJDI was not a political party, but rather *a civic initiative aimed at creating procedural preconditions for a peaceful solution to the political crisis in the country and establishment of a liberal-democratic order*. The initial membership of UJDI took part in the establishment and subsequent activities of civil society institutions in the newly formed States. One could thus speak of a *single root of the NGO civil sector in former Yugoslavia*, as UJDI was an all-Yugoslav organisation with branches in all the Republics and Provinces. On the other hand, the UJDI membership confirms continuity of action of critical forces and forces of liberal-civil orientation. On 3 June 1991, UJDI organised a press conference in sixteen different cities, under the motto "*Stop fascism – power to the citizens.*" A *Pre-Parliament of Yugoslavia* was held in Sarajevo, bringing together all the civil opposition parties, organisations and associations, promoting the establishment of peace-oriented coalitions, as opposed to the war-oriented ones. The *Pre-Parliament* organised a *round table on the government and the opposition*, which was in session from July 1991 to February 1992, also in Sarajevo (on the topic: *How to prevent total war in BiH*), trying to extend the circle of anti-war activists by signing a *Peace Treaty*. This part of **Gajo Sekulić** refers to this deliberate omission of such events and initiatives in the post-war historiography and texts on civil society as *neglected history*, which was elucidated in his book *Violence and the Individual 1991: Open Letters Against the War*, where he presented these peace efforts as well as his own letters to different institutions and personalities in the then *pre-war* Yugoslavia. This author, just like other participants, tried to instigate dialogue among the new/old ethno-national elites, to move them towards institutional solutions to the Yugoslav crisis. "These letters demonstrate," says Sekulić,

“the existence of tens of thousands of actors who were against the war and active in favour of peace and democratic peace efforts in order to resolve very complex controversies and contradictions among the six elites of the republic, like six symbolic phantoms of destructive powers (...). Wartime violence and crimes, have been and continue to be, presented falsely and ideologically, from the point of view of ethno-ideological hysteria as some kind of natural inevitability, which closed off any historical opportunity for a peaceful solution to the complex crisis of Yugoslav state and society. At the same time, it continues to be an insurmountable obstacle to the very first steps towards reconciliation in the region of what was once Yugoslavia.”⁵²

The *Peace Treaty* accepts the discontinuity of “the old regime” but also the “flaring conflicts,” and this *Treaty* would rest on “(...) guaranteed human rights, transformation of property under the principles of modern economy, parliamentary democracy, and rational and just solutions for key hotspots of the conflict.”⁵³ The conflict between ethno-nationalist elites soon became an armed conflict, demonstrates that these initiatives were no match to the ethno-populist propaganda. “The only opportunity to prevent total war is in synchronisation of actions of marginal civil parties and groups, emerging peace and union organisations, as well as their links with peace efforts outside Yugoslavia,” said **Nebojša Popov**, an UJDI activist.⁵⁴

A prominent civil initiative of the time was also the *Centre for Anti-war Action* (established in Belgrade in July 1991), the *Belgrade Circle* (1991), the *Helsinki Committee* (1991 in Belgrade and later in the entire former Yugoslav Republics), the *Centre for Cultural Decontaminations*, numerous women’s anti-war groups. Various *mass peace demonstrations* were organised, such as the *Peace March to the Assembly* (Beograd 1990), signing of the *Save Dubrovnik* petition (Zagreb 1991), the *Belgrade anti-war marathon* (1991), lighting candles to protest the war, etc.

52 Sekulić, Božidar, Gajo: *Individuum i nasilje 199: Otvorena pisma protiv rata*, Rabic, Sarajevo, 2006, p. 12;

53 Ibid, p. 318;

54 Popov, Nebojša: "Šta radi UJDI u ratnim uslovima," "Republika," No. 29 of 1.10.1991, Beograd, p. 8;

Anti-war protests had a massive response and they became the clearest expression of anti-war sentiments of one part of the population in BiH. On 11 March 1992, 200,000 citizens of Sarajevo came to a rally before the BiH Assembly building. Similar anti-war rallies were held in several major towns and cities in BiH (Zenica, Mostar, Banja Luka, Travnik...).⁵⁵ Still, these civil initiatives failed to re-direct the developments. At the same time, just like in other parts of Yugoslavia, BiH saw a boom in national movements which were to later become national political parties. Parallel to the creation of national parties in BiH, there was also reassertion of national associations. Some of the first to become active were the traditional cultural societies: *Prosveta*, *Napredak* and *Preporod*, supporting national movements in the already segregated ethno-national "cultural and historical circles."⁵⁶ Alongside these, some other, previously prohibited bodies also revived their work, and some new ones were established – of clearly ethno-patriotic nature, often somewhere between national, religious and political integration platforms (for example "Mladi muslimani," "Muslimanski forum," "Kolo srpskih sestara," "Pokret hrvatske katoličke mladeži" etc.)⁵⁷

55 According to data in: Popov, Nebojša: "Šta radi UJDI u ratnim uslovima," op. cit, p. 8; Milardović, Anđelko: "Spontanost i institucionalnost," Kairos, Beograd, 1989, p. 91; brochure: "Dezerteri rata u bivšoj Jugoslaviji," Women in Black, Beograd, 1994, p. 29;

56 "Reconstruction of Napredak was part of the process of removal from the historical arena of the totalitarian communist system which interrupted its work. The renewal assembly was held in Sarajevo on 20 September 1990. A new statute was adopted, which defined it as: action in culture and education, economic empowerment and social advancement of the Croat people. For details see "Povijest HKD Napredak" (longer version), HKD Napredak, Sarajevo 2005, p. 41; Miljanović, Mirjana: "Prosvjeta was revived (in BiH, I.S.) in 1992, again in a new state. According to professor Mikić, the work of the new Prosvjeta should follow the footsteps of its intellectual predecessors from the turn of the century, although the spiritual dilemma of Serb intelligentsia today is somewhat different from that of those days." Patriot, Banja Luka 2002. In "100 godina Preporoda:" "the same ideas that led the founders of *Gajret* (1903), *Narodna uzdanica* (1924.), *KDM Preporod* (1945 and the renewed one in 1990), contained in their focus thorough scientific research, collection and development of Bosniak culture, which remain the dominant guidelines of today's *Preporod*," Preporod, Sarajevo 2003, p.5;

57 For example: "After serving their prison sentences and within the changes which were evident at the time in former SFRY and international, the Young Muslims group, strengthened by other Bosniak intellectuals, developed the idea of a new political party to represent interests of the Bosniaks. Thus, SDA was created. After that, Young Muslims revived the work of Merhamet, KZB Preporod, Trezvenost and other Bosniak associations which had been closed by the communist government after World War II. See: Mehmedović, Emir: "Kratik prikaz nastanka i historijskog razvitka MM., Sarajevo, 28.08.2001, (at <http://www.mm.co.ba/organizacija/historijat/art7.html>), also: Trhulj Sead: "Mladi Muslimani," Globus, Zagreb 1992, p. 4, 85, 122, 126;

The pre-war civil activism did not result in the creation of a unique civil movement which could have opposed liberal democracy to the ever growing trend of ethno-politicization of social and political life. Typically, ethno-national as well as civil forces used the motto of “combating communism” and “advocating the European way.” Civil forces used it as a call for reforms and gradual democratic liberalisation and institutionalisation of the state and society;⁵⁸ ethno-nationalists used them to make their programmes acceptable internationally, particularly in Europe.⁵⁹ In light of the functions of these organisations and initiatives, it is clear that they used *peace-oriented positions to participate in the events*. The public of former Yugoslavia and of BiH, with no significant critical tradition to allow a more sophisticated approach to events, saw the victory of mythologized populism of the ethno-nationalists. Civil society, including the nascent NGO sector, had no time or political clout to oppose this or to develop their functions. Still, it must be noted that this period also saw strong resistance from authentic civil forces of peace, reform, critical and liberal orientation, those which are the core of the current civil structures in BiH.

7. Civil initiatives and organisations in the period of war and immediately after the war

The war in BiH started with its declaration of independence, following a referendum which returned 65% of the vote in favour of State inde-

58 See, for example: Popov, Nebojša: *"Bilans jednog projekta slobode,"* Republika No. 179/180, Beograd, 1998: "Noting the depth of the crisis in the then Yugoslavia and seeking a democratic way out of it, a group of intellectuals from across the country founded in February 1989 an Association for Yugoslav Democratic Initiative (UJDI) [...] Ideas and the aim of the project were lasting ones: legalisation (by laws and constitutions) of the three freedoms - of the media, political action and choice - to resolve in parliament, rather than in combat, disputes and conflicts arising from the social and state crisis."

59 See, for example, political programme of HDZ BiH, chapter on foreign policy: "HDZBiH advocates the entry of BiH into European and Euro-Atlantic political, economic, military and security integration processes, with protection of national and state interest. The priority of BiH is full membership in the EU, proven as the core of stable peace, freedom and high living standards. We understand Europe as a continent whose peoples are, despite all three national, political and economic differences, connected by a shared historical heritage, present and future. The unity of Europe should rest on the principles of respect for diversity, partnership and equality. We hold that security in Europe can only be achieved by joint efforts."

pendence.⁶⁰ Very soon, the territory and society of BiH were divided into three parts, controlled by the dominant ethno-national political forces, which tried to solidify their positions in the long term.⁶¹ The pre-war structure of the society was destroyed almost entirely. Ethnic stratification of political and other forms of public life in conditions of war and with no important centre capable of producing a generally accepted civil position and action was almost 100% abolished. However, it was also during the war that structures began to develop, which were to grow into what we now call the NGO civil sector in BiH. Several avenues of development can be identified in this period:

- *authentic local base of society, associations, clubs and other organisations of the pre-war socialist period either disappeared or suspended their activities due to the war,*
- *new authentic, local, multi-ethnic civil initiatives tried to oppose ethno-national divisions during the war, speaking from peace-oriented and liberal positions,*
- *as a counter-balance to ethno-national associations, entities with national denomination appeared, with programmes and activities indicating acceptance of multi-culturalism of BiH society whilst trying to preserve its integrity (Serb Civic Council, Croat National Council...),*
- *a considerable contingent of international, foreign civil NGOs arrived to the country,*
- *new local NGOs were established as "daughter organisations" of foreign associations,*

60 The independence referendum was held on 29 February and 1 March 1992 and 64 to 67% of the electorate voted, and almost 98% returned a vote in favour of independence. The war in BiH went on from 6 April 1992 to 14 September 1995. It ended with the official signing of the Dayton Peace Agreement in Paris on 14 December 1995. Results of the referendum showed a clear national division of the society as it included the vote of a vast majority of Bosniaks and Croats, whereas the Serb political elite urged Serbs to boycott it, a policy which was largely successful. See: Istraživačko-dokumentacioni centar Sarajevo, "Dani" magazine, 23 December 2005, (preliminary and incomplete data!!!).

61 On 9 January 1992, an assembly comprising representatives of the Serb people adopted a declaration of the "Serb Republic of BiH." On 18 November 1991 the "Croat Community Herceg-Bosna" was declared as a separate political, cultural, economic and territorial unit within BiH. On 28 August 1993 "Croat Community Herceg-Bosna" declared itself as the "Croat Republic of Herceg-Bosna," whereas "the rest" of the country was still controlled by the authorities in Sarajevo.

- *ethno-patriotic associations spread as a form of support to national political movements,*
- *a number of religious organisations appeared in missions of humanitarian as well as religious and educational character.*

Division of the society and territory were according to ethnic criteria generated by the war. Additionally, the interruption of communications, absence of financing and other conditions of integration, led to termination of a number of associations which had been active across the country or their real activist arsenal was reduced to ethno-territorial or ethno-social boundaries. For example, the previous republic-level professional associations (doctors, pedagogues, engineers...) were to become entity associations, as well as trade unions, sports or environmental associations, and many others.⁶² There is no exact data on the number of such associations,⁶³ but it is well known that entity or ethnic denomination was attached to trade unions, sports alliances, clubs and other associations (*Trade Union of Republika Srpska, Pensioners' Association of Republika Srpska, etc.*). Thus, civil society failed to assert itself as the key factor of liberalisation of both state and society, whose normative and practical inertia would have outlived the collapse of socialist state structures. The NGO sector itself was, as it turned out, overpowered by the logic of ethnic self-organisation.

Still, even during the war, authentic local civil initiatives continued to promote a multiethnic, democratic and peaceful alternative to the war and partition. In addition to the above peace groups and initiatives from before the war (*Women in Black, Women for Women, Centre for Anti-war Action...*), after the initial shock of the war, BiH saw the consolidation of certain groups of civil and multi-ethnic nature. Examples include *Tuzla Civic Forum* and *Independent Intellectuals' Association "Circle 99"* in Sarajevo.

62 For details, see: *Qualitative study 3: Employment, provision of social services and the NGO sector - status and perspectives for BiH, analyses and policy implications*, Document 1: *Introduction and a short summary of recommendations*, DFID, IBHI, Sarajevo, April 2005, p. 22; also see: Sejfija, Ismet in *"Von dem Zivilsektor zu der Zivilgesellschaft"* in *"Medien und Interkulturelle Kommunikation"*, SOEMZ, Frankfurt/Sofia, 2005, p. 68/69;

63 There is an illustrative example in Tuzla, where only 44 organisations remained out of the war-time number of 800, in: Agić, Novka: *"Specifičnosti sektora NVO i njihova uloga u tranziciji sistema"* in *"Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini,"* working document, IBHI, Sarajevo, October 1998, p. 24;

The *Dixi* publication states that the *Tuzla Civic Forum* was established on 28 February 1993 “(...) as a response to growing nationalism and its surroundings as well as the need and determination to preserve BiH as an integral, independent and decentralised sovereign state, organised as a parliamentary democracy, within its historical and geo-political internationally recognised borders, and that no part of its territory is to be considered a separate national territory of any of its peoples.” The Forum focused its wartime activities on similar initiatives in the country and abroad. On 9 March 1993, it sent a “call to all the progressive forces in Serbia and Montenegro to stop the war.” It also made public statements about problems related to nationalism in BiH: “a proposal was sent to the public prosecutor requesting a case to be brought against the *Zmaj od Bosne* magazine, for instigating national and religious hatred (17 November 1993) (...) there was a reaction against the removal of the State flag at the regional HDZ board meeting (5 June 1994); against ideological and political instrumentalisation of the BiH Army (7 February 1994); and protests were made against *Hang the Serbs* graffiti which appeared at the Kapija just a few days after the youth massacre at the same location. These kind of public statements by the *Tuzla Civic Forum* in the then political environment were true expressions of civil protest.”⁶⁴

The *Independent Intellectuals' Association* “*Circle 99*” was established in 1992, as a non-partisan, non-governmental civic association. Its key principles and activities were set by its founding documents, based on its efforts “(...) to preserve BiH as an integral, independent and decentralised sovereign state, organised as a parliamentary democracy, within its historical and geo-political internationally recognised borders. Thus the organised, democratic, civil and highly decentralised state should include the idea of a free and open civil society of equal individual citizens, irrespective of their particular sexual, social, political, religious, national or cultural identities, preserved through concrete and complete constitutional and legal guarantee of all the fundamental human rights and freedoms. The position of the founders of *Circle 99* was that this was the only basis to renew the multi-national, multi-religious

64 *Dixi* brochure, Tuzla Civic Forum, Tuzla 1996, p. 3;

and multi-cultural fabric of BiH demonstrated through its long tradition and wealth of cohabitation in tolerance and respect for diversity and particularity of each ethnic group living in its territory. This was also the only way to conquer nationalism and mistrust and additionally, preventing an ethnically based partition of BiH.⁶⁵ Since April 1995, the Circle has been publishing a magazine entitled "*Revija slobodne misli.*" During the war, the Circle organised a considerable number of sessions, round tables, debates, etc., with participation by distinguished scientists, politicians, artists and other public figures, thus confirming importance and expressing support to the aims of the association.⁶⁶

Together with the *Tuzla Civic Forum, Circle 99* organised and implemented the *Citizens' Alternative Parliament*. Its founding assembly on 31 August 1996, emphasized that it was a movement of the civic initiative in BiH: an association of individual citizens, non-governmental and non-partisan associations and civil stakeholders in BiH, as an expression of the need to coordinate and harmonise activities and initiatives aimed at establishing institutions of parliamentary democracy and civil society. The Parliament was joined by other civil organisations in BiH: *Civic Forum Banja Luka* (registered at the Banja Luka Court on 29 July 1996); *Democratic Circle Bihać*; *Helsinki Human Rights Committee in Republika Srpska* (founded in Bijeljina on 10 May 1996); *the Zenica Association* (founded in Zenica on 27 December 1992); *Centro for Civic Cooperation* (CGS – established in early 1996 in Livno); *Tuzla Women's Association*; *Independent Civic Group from Mostar* (an informal group with specific activities established in 1995); *Helsinki Human Rights Committee in BiH* (established on 11 February 1995); *Breza Intellectuals' Forum* (established in early 1993); *Association of Persons in Mixed Marriages from Zenica*; *Zavidovici and Kakanj* (established on 20 September 1993); and the *Helsinki Citizen's Assembly* (hCa) in Tuzla (as of 8 April 1995).⁶⁷ In conditions of almost total destruction of public life in BiH, coupled with constant pressure from ethno-national propaganda, these and similar institutions (and their wartime activities) were unable to

65 See the Statute and programme documents of the Circle 99;

66 *Dixi* brochure, Tuzla Civic Forum, Tuzla 1996, p. 40;

67 See the brochure "*Nevladin sektor u Tuzli - stanje 1999.*" Agencija lokalne demokratije Tuzla, 1999, p. 12-13;

effect any real changes, but still managed to preserve the continuity of pre-war civil initiatives, setting the foundations for the development of an authentic non-governmental civil sector in BiH. It is interesting that the founders of the *Circle 99* also include a number of founders and activists of UJDI, indicating that the idea of a civil society as a novelty in former Yugoslavia was not understood as a true alternative to ethno-nationalism. Its development during the war can be linked to civic intellectual elites, reduced to a small social and public space by the reality of wartime events.

The spectrum of different associations includes those with national denomination, but with a clear distance from exclusivist ethno-nationalism while maintaining civil legitimacy. Examples include the *Serb Civic Council (SGV)* and the *Croat National Council (HNV)*. SGV was preceded by the *Civic Forum* of Bosnian Serbs in Sarajevo, whose public statement made on 27 June 1992 demanded an end to the war, negotiations and dialogue as a way to peace in BiH.⁶⁸ The *Serb Consultation Council* was then established (9 April 1993 in Sarajevo) with similar demands for peace and revival of parliamentary democracy.⁶⁹ On 27 March 1994, the first Assembly of citizens of Serb ethnicity (428 delegates from the country and abroad) established the Serb Civic Council. Its aims were clearly defined: a lasting and just peace in BiH, preservation of integral and internationally recognised borders of BiH; revival of parliamentary life and new elections; bringing war criminals to justice and the return of refugees.⁷⁰ The *Croat National Council* was established at the Croat Assembly held in Sarajevo on 6 February 1994, as its executive body. The Assembly presented its determination in favour of an integral BiH as a state of all its peoples.⁷¹ Similar positions were to be adopted by *VKBI – Council of the Congress of Bosniak Intellectuals* (22 December 1992, Wartime Congress of Bosniak Intellectuals included some 800

68 This statement said: "Free Sarajevo, free, integral and sovereign Republic of BiH, with guaranteed civic freedoms and national equality of Muslims, Serbs, Croats and other peoples in BiH." Group of authors: "*Deset godina SGV-pokreta za ravnopravnost u BiH*," Fra Luka Markešić: "*Knjiga zajedničkog dogovora ili odgovora*," SGV, Sarajevo 2004, p. 335;

69 Ibid, p. 335;

70 Ibid, p. 7;

71 See: Markešić/fra Luka: "*Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu*," HNV, Sarajevo, 2004; p. 8, 23;

participants). These associations appealed for the observance of the multi-cultural structure of the society in BiH as expressed in the organisation through the category of *constituent peoples*. In addition to their clear focus on peace and democracy, an important message sent by these associations is the confirmation of the possibility of an inter-ethnic consensus and acceptance of basic features and values of BiH society as a unity of diversity which presents no hindrance to its democratic order. Authentic organisations and initiatives presented in these examples are characterised by *legitimacy derived from the local civil base* which initiated their creation and gave them the necessary dynamism. It was different to be the *corrective of the authorities* and to provoke reactions by the *wider critical public* to different events in conditions of war, however, activities by these organisations indicate clearly that these functions did survive even in that period. Collaboration with civil initiatives and groups in the region was an attempt to *mobilise regional critical public* to support an end to the war. Thanks to this continuity in peaceful action (secured primarily through engagement and contacts of individual peace activists, whose collaboration dates back to the days of UJDI work) these efforts led to a series of activities in this area of which the most prominent were: contacts and activities with the Belgrade-based *Living in Sarajevo* group, which also included anti-war parties (*Civic Alliance of Serbia*), groups (*the Belgrade Circle, Women in Black, etc.*) and trade unions. In addition to collection and despatch of humanitarian aid, the public was informed regularly about anti-war stances expressed at different debates and activities. In collaboration with UNPROFOR a visit to Sarajevo was organised in July 1994, and a visit to Belgrade in February 1995. Despite the restrictions generated by the war, these regional initiatives illustrate the strength of civil forces in the region, and run contrary to the commonly accepted image of total *ethnification* of the political arena.⁷²

The onset of the war in early 1992 also meant the arrival of numerous international organisations. Those were international humanitarian and other non-governmental organisations which provided different forms of

72 Rosandic, Ružica / Milenkovic, Nataša / Kovačević, Mirjana: *"Teži put; Mirovne akcije na tlu bivše Jugoslavije,"* Centar za antiratnu akciju, Beograd 2005, p. 24;

aid to the population, varying from humanitarian, to protection of human rights, property, etc. The arrival of international NGO's was preceded by the arrival of international organisations within the UN system: UNHCR, UNDP and UNICEF, and a host of other international institutions, media outlets and troops. They were followed by bilateral agencies such as USAID and SIDA.⁷³ Open Society Fund opened its office in the summer of 1992, which was the first office registered also as a local foundation. Among the first to appear in BiH were: CARE International (August 1992 in Sarajevo, Tuzla, Banja Luka, Mostar and Zenica), OXFAM and IRC, mainly providing humanitarian aid and health and social care.⁷⁴ Of the 123 countries which recognised BiH, 34 of them collaborated with BiH through their humanitarian NGO's. Germany had the largest number of organisations (54), followed by USA (47), United Kingdom (41), Italy (26) and France (24). These NGO's took almost all the humanitarian work upon themselves and became an important factor in mitigating the consequences of a very difficult situation.⁷⁵

The arrival of international NGO's initiated the establishment of local initiatives as early as 1993. Unlike the authentic basic organisations inherited from the socialist period and civil organisations established earlier, these new organizations had certain *specific features*:

- they were established out of the necessity to maintain continuity of work of foreign organisations which used them as local partners,⁷⁶
- they were established with an incentive from abroad *and their legitimacy is not derived directly* from the local civic base, but rather receives confirmation "from above," questioning the purpose of its

73 Sali-Terzić, Sevima: *Civil Society, in International Support Policies in Countries of Southeast Europe: Lessons (Not) Learned in BiH*, " Sarajevo, Müller, 2001, p. 177;

74 Group of authors: IBHI, Sarajevo, 1998, p. 4;

75 See: *Qualitative Study 3*, op. cit., p. 6. Although there is no exact data, it seems that the term NGO entered the general vocabulary with the arrival of foreign subjects, as earlier sources used it very rarely (NB. I.S.);

76 Document 3: "NGO telephone survey," FOS, BHAS and RSIS, 2005, p. 7; There are numerous examples of organisations established under conditions of war. For example, in the Tuzla Canton, there were: IPAK - *Mladost gradi budućnost* (as the "daughter" of the German "*IPAK - Zukunft fuer Bosniens Jugend*"), Amica Tuzla, Prijateljice, Vive žene, Koraci nade and some 20 other organisations. See: "*Nevladin sektor u Tuzli - stanje 1999*," Agencija lokalne demokratije Tuzla, 1999, p. 19; also see: Group of authors: "*Godine podrške 1994.-2004.*" Bosanska riječ, Tuzla, 2004, p. 8-11;

existence through project mechanisms based on participation and *beneficiary* response⁷⁷ to the activities offered.

It is interesting to note the data provided by Entity statistics bureaus and the statistics bureau of the Brčko District, when compared to the largest number of local organisations registered in BiH during the war, the number of local NGO's registered in the period 2001-2004 amounted to 40%, whereas most of the international NGO's - 43%, were first registered in the period 1996-2000.⁷⁸ Essentially, it is incorrect to say that the NGO sector developed solely as a consequence of the war and, in fact even during the war. However, the way they were established and the situation they worked in determined the *functions* of foreign organisations, as well as those which were the result of foreign initiatives during the war. *Humanitarian and charitable work*, as these sources indicate, was conditioned by the war and their efforts to provide basic aid to the population. The *mediation* function between civil society in European and global terms and the authentic local civil initiatives was suppressed during the war, however was of great importance for the subsequent development of the civil sector in BiH. The links between newly established organisations and those who were visiting became the channels of initial interaction between local and international civil spheres. Even if these links were manifested through humanitarian work during the war, they were transformed into something else after it, determining the profile and function of the non-governmental civil sector in BiH. These organisations also developed a *service-substitution* role during the war. In areas such as social care, they assumed functions of the state, working with vulnerable categories of people endangered by war and their social circumstances (such as women, victims of violence, children and youth...). Acting as *substitutes for state-provided social functions*, they created their own field of service provision, which became evident after the war as a functional determination of civil sector development.⁷⁹

77 With the establishment of new organisations, some notions acquire new meaning: *project* - a series of activities under a set plan of project flow: idea - project design - implementation - evaluation; *beneficiary* - persons or others (associations, groups...) that the project was designed for, who take part in its implementation;

78 NGO Telephone Survey, FOS, BHAS and RSIS, 2005, p. 8;

79 See: Latinović, Đorđe: "*Nevladin sektor i lokalna samouprava*" in "*Lokalna samouprava je važe pravo*," Kulturni centar Tuzla-Bologna, Tuzla 2001, p. 55;

In this period, traditional national cultural societies (*Preporod, Napredak, Prosvjeta, La Benevolencija*), continued their work, along with the newly formed organizations with ethno-patriotic elements. It is certain that national societies gave an enormous contribution in terms of collecting and distributing humanitarian aid, but they also developed more as *national cultural institutions*, bringing together intellectuals and professionals in the field of culture and on a single-ethnicity basis.⁸⁰

8. Post-war development of the NGO sector in BiH – the phenomenon of “booming NGO sector” (1995-2007)

Following the establishment of peace in BiH, the number of NGO's rose quickly. This phenomenon of *boom of the NGO sector* is no novelty in societies in transition, as illustrated by examples of Hungary (some 55,000 NGO's), Croatia (27,000), Serbia and Montenegro (22,000), Albania (4,500).⁸¹ Table 1 shows the increase in the number of registered civic associations in BiH in different periods.⁸²

80 Data in the brochure "*Nevladin sektor u Tuzli - stanje 1999*," Agencija lokalne demokratije Tuzla, 1999, p. 65/66, speak of "tonnes of humanitarian aid transported and distributed via *Merhamet and Napredak*." Their role in profiling national movements in BiH was the basis of their programme orientation, according to Hadžibegović/Kamberović: "The importance of these societies is in that the most important ones became the matrix of national movements in BiH. That is the special feature of national integration processes in this region." See Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "*Organizacije civilnog društva u BiH - porijeklo i kontekst*," op. cit., p. 60;

81 For example, the number of associations in Croatia grew from 12,000 in 1990 to some 27,000 in 2005. According to: Bežovan, Gojko/Zrinščak, Siniša/ Vucec, Marina: "*Civilno društvo u Hrvatskoj u procesu stjecanja povjerenja i izgradnje partnerstva s državom i drugim dionicima*," CARANEO - Centar za razvoj neprofitnih organizacija, CIVICUS - Svjetski savez za građansku participaciju, Zagreb, May2005, p. 7;

82 *Qualitative Study 3*, op. cit. , p. 3;

Year	Registered in % of the total sample
1892 - 1990	13
1991 - 1995	13
1996 - 2000	38
2001 - 2004	36
Total	100%
Total number	819

Table 1: Percentage of registered civil organisations in different periods in BiH, from 1892 to 2004⁸³

The table clearly shows that most of the associations in BiH were registered in the period between 1995 and 2000 (38%), whereas the period from 2000 to 2005 showed a decline (36%). If we apply this percentage to the total number of registered NGO's in BiH – 9,095, we see that some 3,000 associations were registered from 1892 until the end of the war, and the remaining 6,000 after the war. The reason for such a sharp rise between 1995 and 2000 could be interpreted in the following way:

- *extremely high social needs of the population which the state was unable to resolve in the post-war period,*
- *the need of foreign non-governmental organisations and initiatives to have partners in BiH,*
- *strategic orientation of the international community to strengthen civil society institutions in BiH,*
- *greater number of countries and international organisations focusing their aid on BiH,*
- *expansion of civil initiatives outside the field of humanitarian work into democratisation, different social services, political participation, etc.⁸⁴*

83 Partly taken from the NGO Telephone Survey, DFID, IBHI, Sarajevo, April 2005, p. 8;

84 On the causes for the sudden increase, there is an interesting opinion in *Qualitative Study 3*, op. cit., p. 7, cit: "As it is difficult and slow for governments to obtain information, a group of citizens acting in an NGO can provide them much more quickly. Also, a government with limited capacities cannot respond to new needs. This situation is particularly relevant for BiH in the post-

Part of foreign and local bodies continued with humanitarian work even after the war, helping vulnerable groups. Research available from both entities⁸⁵ indicates that during the stage of quantitative expansion (1995–2000), the causes for creation of new organisations were connected to,

“The need of international organisations to have local NGO partners in order to implement projects. Very few NGO’s were created as the result of individual or group efforts to respond to specific needs in local communities or in the society in general. As most of the projects by foreign NGO’s and initiatives focused at the time on reconstruction and humanitarian aid delivery, local NGO’s focused on the same thing. It is quite possible to note considerable influence of foreign donors / organisations on the process of creation of NGO’s, as well as their main objectives in this period.”⁸⁶

A threefold democratic pattern (the concept of governments and international institutions supporting transformation processes in BiH and focusing on *free elections, stable state institutions and civil society*) in post-war BiH is partly realised through financial support of the development and work of NGO’s. There is no data on the number of foreign sponsors who supported civil society activities in the post-war period, nor on the amounts of money involved. Research organised in the Tuzla Canton in 1998, with a sample of 100 associations, states that 88 of them were fully dependent on foreign sponsor funds. All the organisations were registered during or after the war.⁸⁷ Most frequently cited sponsors include: the European Union – Humanitarian Affairs Office; UNHCR; UNDP; GTZ; USAID; embassies of Germany, Holland, Canada, Finland, Austria, Italy, Switzerland and USA. There were 48 foreign non-governmental organisations from western European countries (27 from

war period. A telephone survey shows that 74% of the NGO's were established after 1995. This huge percentage can be the result of a series of factors, including: (a) a tolerant attitude towards NGO's in the post-socialism period; (b) destruction of institutions during the conflict and an attempt to rebuild them; and (c) a response to new needs generated by the war."

85 *Document 6: Opinions by practitioners in RS, Qualitative Study 3*, op. cit., p. 2.; *Document 7: Opinions by practitioners in FBiH*, *ibid.*, p. 4;

86 *Qualitative study 3, Document 6 and Document 7*, op. cit., pp. 2,3; pp. 4-7;

87 Sejfića, Ismet / Pellicciari, Igor: "*Pravci razvoja nevladinog sektora u Tuzlanskom kantonu*," IPAK-Zukunft für Bosniens Jugend, Kulturni centar Tuzla Bologna, Tuzla, June 1998, pp. 18-20;

Germany, 8 from Italy, 3 from France, 3 from Finland, 6 from Austria, 1 from Switzerland), and during 1997, 7 organisations from the US came in. Of the total number, 61 established links with sponsors during 1997 and 1998, and 28 stated that they were establishing contacts with other sponsors during the year.⁸⁸ 93 of the 100 staff interviewed stated that the number of sponsors increased in the first three years after the war. Some data available from that period speaks about the volume of financial assistance. According to data supplied by USAID, until September 1998, different international NGO's donated a total of 80 million dollars for implementation of different projects across BiH. In the territory of the Sarajevo Canton, in 1997 alone, NGO's registered projects valued at some 35 million marks, which was equal to 8% of the total revenue of the cantonal budget.⁸⁹

The initial expansion of the NGO sector was accompanied by enhancement of technical capacities and different forms of training aimed at developing human resources.⁹⁰ New bodies created as local initiatives or instigated from abroad, focused on new areas of work. In addition to advocacy for stabilisation of peace, authentic civic associations such as the *Citizens' Alternative Parliament*, *Circle 99* (etc.) developed a wide spectrum of activities in different areas: mobilisation of democratic public through different *public debates, round tables and publishing, trying to maintain their role as the corrective of the government* (more details are found in the section on functions of the NGO sector in BiH).

In addition to foreign and local civil organisations, national cultural societies, *Preporod*, *Napredak*, *Prosveta*, also developed their activities in the post-war period. However, access to funds from foreign NGO's and major international organisations (such as those in the UN and the EU systems) was not possible for organisations with ethnic or religious

88 Ibid, p. 21;

89 For details see: Group of authors: "*Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke*," IBHI, Sarajevo, 1998, p. 31;

90 Sejfića, Ismet/Pellicciari Igor: "*Pravci razvoja nevladinog sektora u Tuzlanskom kantonu*," IPAK-Zukunft für Bosniens Jugend, Kulturni centar Tuzla Bologna, Tuzla, June 1998, p. 22; The sample showed that until 1998, 55% of all organisations resolved the problem of premises, 48 % had all the equipment, 55 % sent their staff to attend different forms of training, mostly in social management, non-violent communications, psycho-social assistance and mediation.

orientation.⁹¹ These associations relied on religious and ethno-patriotic associations of similar orientation abroad, support from their members and other sources.⁹² This meant an even clearer definition of the NGO sector which presents itself as civil and multi-cultural (non-governmental civil sector) and the segment which follows the ethno-patriotic, mono-national organisational pattern (ethnic non-governmental sector). Until 2000, development of the NGO sector proceeded with no strategy at State, Entity or lower levels of governance, with no regulations or scientific research. According to data available at the time, it can be concluded that by March 1998, there were 542 NGO's registered in BiH – 378 in the Federation BiH and 164 in Republika Srpska,⁹³ whereas current estimates indicate a much higher number – some 1,500, with no registration at cantonal or any other level.⁹⁴ Laws of the time were inherited from the socialist period and competence for the area of freedom of association was left to Entity institutions.⁹⁵ After the war, fragmentation of social and state structures, ethnic division and opposing ethnic policies,

91 *Document 6, Document 7, Qualitative Study 3*, op. cit., p. 10 ;

92 Joint research by the Research Group of the IPAK - Zukunft für Bosniens Jugend NGO and the Swiss Association of Social Pedagogues (Zurzach) found that in Zurich and in the Jura canton, 107 associations of citizens from former Yugoslavia were registered during the period of war. They were typically mono-national and with "local-patriotic emotions and programmes" (*Udruženje Brčaka, Hrvatski klub, Berbir, Hrvatska pleter etc.*). Although they were formally registered as humanitarian and cultural associations, during and after the war they provided financial and other assistance through similar associations in the country. They were also branch offices of religious communities as well as branches of traditional, national, cultural, and humanitarian associations. For example, *Merhamet* works across Europe, as do *Caritas, Preporod* and others. For details see: Group of authors: "*Problemi socijalne integracije bosanskohercegovačke dijaspore u Švicarskoj, razmjena dobrih praksi i mogućnost saradnje između bosanskohercegovačkih i švicarskih institucija*," IPAK, Tuzla/IPAK Zurzach; 1999, p. 11/12;

93 *Ibid*, p. 25;

94 This problem is illustrated by the following: "From 31 July 1997 to 9 September 2004, the relevant ministry of the Herzegovina-Neretva Canton registered around 700 civic associations. Of course, not all of them are still active, but the ministry does not have a fully updated data base that would reflect the actual situation, particularly because some NGO's do not report changes to the ministry, despite and obligation to do so." Kotlo, Rebeka: Brochure "*Uloga nevladinih organizacija i izgradnji povjerenja i dobre vladavine u Mostaru*," Open Society Fund BiH, Mostar, March 2005, p. 15;

95 Federation BiH applies the Law on Civic Association, adopted in 1995, and Republika Srpska applies the Law on Civic Associations adopted by the Socialist Republic of BiH in 1990 and carried over by the RS Assembly in 1992. This means that both laws are from the time of war, i.e. the time before the Constitution of BiH (the Dayton Constitution), and they fully (Republika Srpska) or to a large extent (Federation BiH) maintained provisions of the law applied in BiH in the previous system. Details in: Group of authors: "*Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke*," IBHI, Sarajevo, 1998, p. 5;

as well as constant presence and assistance by the international community were the key features of the historical, social and political milieu that saw a rapid rise in the number of NGO's in BiH during 2000. Civil organisations developed as a channel of intervention by the international community, as it was believed that they had certain potentials in the field of democratic consolidation and institutional development of BiH, as well as in the field of liberalisation of state and social functions. The questions are: what potentials are these; what are the current functions of the civil sector; and what interventions are needed for these potentials to become real factors of positive progress in these processes?

9. Current structure of the NGO sector in BiH

Taking into account the indicators available, the NGO sector in BiH is an important number of subjects, versatile in their nature, field and level of action, as well as in the significance and impact of their activities on the overall social context. Prior to analysing their functions, it is important to indicate certain quantitative capacities of the NGO sector in BiH.

9.1. Capacities of the NGO sector in BiH – quantitative indicators

Statistics show that the *number of registered NGO's in BiH is 9,095, of which 4,629 are active.*⁹⁶ (Table 2: Number of NGOs in BiH according to area of work).

⁹⁶ Document 3: NGO Telephone Survey, DFID, IBHI, Sarajevo, April 2005, p. 6;

AREA OF WORK	NUMBER IN BIH
<i>Social services</i>	1,054
<i>Business associations, employers' associations</i>	182
<i>Professional associations</i>	399
<i>Trade unions</i>	1,295
<i>Religiously oriented organisations</i>	148
<i>Political organisations</i>	761
<i>Other membership organisations connected to political parties, public advocacy, public education, fundraising, special interest groups (touring clubs, automobile associations), consumer associations, associations aimed at elitist gathering, such as Rotary clubs, etc., youth associations, clubs and societies</i>	3,420
<i>Sports associations</i>	1,836
T O T A L	9,095

Table 2: Number of NGO's in BiH by area of work⁹⁷

This classification includes political parties which should not be acceptable in relation to the definition of non-governmental organisations, as their basic purpose is – fighting for power. If we exclude political parties from the classification (a total of 761), the number of remaining organisations is still very high – some 8,000, of which 4,000 are active.

The NGO sector in BiH employs in different forms (full time, and temporary employment) some 17,000 persons in 2,365 offices across BiH.⁹⁸ Research indicates that in addition to employees, the NGO sector

97 Partly taken from the same source, p. 3;

98 *Document I, Qualitative Study 3*, op. cit., p. 2;

also includes some 63,000 volunteers. This number makes up some 5.36 % of total economically active population, and according to international standards is quite high.⁹⁹ According to assessments, the annual revenue of the NGO sector amounts to an average of 552,709,876 KM (4.5% GDP) in the post-war period, which is quite favourable compared with the situation in other countries (Table 3: International comparison of NGO revenue share in the GDP).¹⁰⁰

Total NGO revenue in GDP	
BiH	4.5 %
France	3.8%
Germany	4.0%
Hungary	2.8%
United Kingdom	6.8%

Table 3: International comparison of NGO revenue share in the GDP

Some of these indicate the significant financial and human capacities of the NGO sector in BiH. However, the quantitative aspects of the NGO

99 Ibid., p. 3: "Economically active population comprises persons of employable age who are either employed or are actively seeking employment. Segment 3 of the *Living in BiH* survey estimated that 34.5% of the total population older than 15 were economically active in 2003. Using population estimates for the group above 15 years of age, of a total of 3,413,690 inhabitants, economically active population was estimated at 1,177,723."The highest percentage noted by Salamon and Sokolowski was 8% in Sweden, whereas the average is 2.5%. Salamon and Anheier (1996) demonstrated in their sample of eight countries which could provide complete data that operations expenditure of the NGO sector amount to some 5% of the GDP. Similarly, Salamon, Sokolowski and Anheier indicate that the employment level in NGO's in 22 countries examined amounts to 4.8% of the total non-agriculture employment, from 12.6% in Holland to 0.4% in Mexico. Voluntary work is also a considerable part of the work force. In 24 countries examined, Salamon and Anheier (2001) found that the average was 2.5% of non-agriculture employment, from 8% in Holland to 0,2% in Mexico" - from the same source, p. 4;

100 Ibid., p. 5;

sector do not guarantee its functionality. Technical capacities, numerous and well equipped offices, employees, volunteers, etc., guarantee successful organisation of work, communications and general participation of the NGO sector in social processes, but it still says very little about the role and functions of NGO's in the context of the overall social change. This highlights the need to define the NGO sector as a whole, in order to see how these capacities are used and which functions of the NGO sector are particularly interesting from the point of view of advancement of processes of democratic transformation of BiH.

9.2. Consolidation of the NGO structure – specialisation and networking (2000-2007)

Following the period of sudden growth of the NGO sector, with numerous newly created subjects working autonomously and often in several different fields at the same time, some of these NGOs consolidated through *specialisation of NGO institutions in a particular field* and their more intensive networking on different grounds.

The “Humanitarian” and “social protective” nature of these institutions characterised their work during, and immediately after the war. Post-war development demonstrated a *trend of expansion to new areas of life and specialisation in specific fields*. According to data for 1998, some 53% of all the organisations in the Tuzla Canton worked in at least two areas. However, current research indicates that some two thirds of them (61%) specialised or were trying to specialise in one specific area.¹⁰¹

The trend of specialisation was accompanied by the *trend of networking* at different levels – local, entity, regional, state and international, as well as by areas of work. The first networks were established in mid-1990's, and according to data available for 2002, some 67% of the total registered NGO's were members of some 80 existing networks. These networks came together at state level, through the *NGO conference* organised in June 2001, when the “*Work and Succeed Together*” *NGO Coalition* was established. In view of the number of members (307) and the

101 Group of authors: “*Procjena građanskog društva u Tuzlanskom kantonu,*” IPAK, Tuzla, 2004, p. 29;

fact that they were from across BiH, the Coalition managed to sign a *Memorandum of Understanding between the Council of Ministers of BH and the NGO sector in BiH*, thus establishing a possibility for dialogue with the government at the highest level.

Some specific forms of networking are the so-called *umbrella organisations, citizens' assemblies, conferences etc.*, established in order to deal with one or more specific aims. These forms of activist networking usually last until a particular goal has been reached. Examples have already been cited – *Citizens' Alternative Parliament*, and the *Mt. Igman Initiative* also works as an umbrella organisation, whose members include distinguished peace activists from Serbia, Montenegro, Croatia, BiH, NGO representatives (some 140 NGO's from the region) and governments, working mainly through joint conferences and other sessions or expert groups.¹⁰²

Targeted NGO coalitions/movements are characterised by common policy or other programme platforms, which serve as an integration and activity basis of these networks. GROZD – *Građansko organiziranje za demokratiju* [Civic organisation for democracy] is an example of an NGO coalition established for the purpose of pressuring political parties with the aim of taking into account citizens' economic and social requests, expressed in the common *Citizens' 2006 Election Platform*, i.e. to accore with the work of the government. Such coalitions are trying to win mass support for their aims, but they have no clear organisational structure, and participants – either individual citizens or other civil society institutions – maintain their status as they come together for a common platform (in the case of GROZD it is the *Citizens' 2006 Election Platform*).

The situation is different with coalitions established on ethno-national basis, which publically support the aims of ethnonational elites. One example is *SPONA – Srpski pokret nevladinih asocijacija* [Serb NGO associations' movement], a coalition of 6 non-governmental associations (*RS Veterans' Association, RS Detainees' Association, RS Refugees' Association, RS Pensioners' Association, RS Association of families of combatants and civilians killed in the war, and the RS Students' Union*)

¹⁰² Ibid., p. 23-36;

which launched in May 2006 an initiative to call a referendum for secession of RS from BiH. Namely, the main purpose of these organisations (protection of specific vulnerable categories such as pensioners, students, former detainees ...) was pushed aside in the interest of achieving a common goal which has nothing to do with their original purpose. In that context, their original and interest-based character is replaced by “ethno-character” in the service of ethnic policies defined by leading ethno-political circles.

It is certainly worth noting that a number of *civil initiatives* joined around one or more common goals, bringing together individual citizens or groups and acting in different forms, from *protests, strikes* and other forms of *civic disobedience (road blocks by dissatisfied workers, farmers, etc., different petitions and referenda...)*. There are frequent examples of this in BiH press and other media.

Specialisation and networking processes indicate a certain *organisational and functional consolidation* of the NGO sector. It is apparent that internal *horizontal division by field of work* exists, and there is now a *level where groups or individual subjects strive to attain their goals*, from local to state, regional or international. In that sense, one could speak of a certain *growing potential to bridge the social capital* in the NGO sector. This area demonstrates the *dual nature of the NGO sector in BiH, as its principal qualitative feature*.

9.3. Dual nature and dichotomous structure of the NGO sector in BiH

Historical development of the NGO sector in BiH progressed in two directions which determined its structure and values, norms and relationships between individual subjects, indicating the nature of the social capital it possesses.

One direction is the development of institutions of multi-ethnic and civil character. *Such subjects see the citizen and his / her individual needs and interests as the key basis for integration, organisation and action and their principal motivation, and are the foundation of the authentic, civil NGO sector in BiH (member organisations of the Citizens' Alternative Parliament, Circle 99, youth forums at municipalities, stu-*

dents' associations, environmental organisations, civic initiatives, consumer organisations...). **Paul Stubbs** defines this group as "(...) **civil political NGO's** expressing forms and alternative policies which do not have a voice in the formal political sphere. Some of these organisations include members who hold senior office and who were active in civil initiatives during the 1980's, but they were all created as a response to challenge the hypotheses used by leading nationalist parties during and after the war, particularly to challenge the supposed domination of ethno-national principles as guaranteed by the Dayton Constitution."¹⁰³ This group of authentic civil organisations also includes numerous *basic organisations created in the socialist period* (professional associations, hobby-based, cultural, sports and other similar organisations established on the basis of interests and needs of individual citizens with no ethno-national denominators). During the war, the NGO sector was in contact with foreign civil subjects, and after the war these contacts intensified and with considerable support "from the outside," resulting in a sudden increase in the number of NGO's in BiH, primarily those with civil and multi-ethnic orientation. Particularly indicative are the general criteria for allocation of funds, and the conditions that applicants must meet in order to receive funds from foreign sponsors (*non-profit, non-partisan, multi-ethnic and totally equitable when selecting participants of different ethnic or religious affiliation – acceptance of a multi-cultural identity, individual voluntariness of participation, publicity and transparency of work*).

As there was considerable dependence on foreign funds, these criteria impacted the profile of individual organisations and the NGO sector as a whole, at least in the part formally presented as multi-ethnic and civil. This is formally confirmed by analyses of statutes and programme documents of NGO's which present definitions 100% identical to these criteria. Thus, they define themselves as "*non-profit, non-partisan or supra-partisan, supra-national associations bringing together citizens irrespective of national affiliation, religion, race or sex.*"¹⁰⁴ Therefore,

103 Stubbs Paul: "Relationship Between International Organisations and Local NGO's," in: Group of authors: "*Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke*," IBHI, op. cit., p. 24;

104 Group of authors, "*Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke*," IBHI, op. cit., p. 18;

foreign financial conditionality and the necessity to collaborate with foreign civic organisations influenced the newly established organisations, making sure that they maintain their *civil image*. This includes daughter-organisations of international ones, established during and after the war, as well as others established thanks to support from the outside (such as, for example, the *Helsinki Assembly*, *Centre for Civil Initiatives*, *International Bureau for Humanitarian Issues*, *Centre for Promotion of Civil Society*, *Youth Information Agency*, etc.). This list includes branches of international organisations (*Red Cross/Crescent*, *Amica*, *Sida*, *Deza*, *Ipak*, *SHL- Schuler Helfen Lieben* etc.). Finally, this list should also include *independent trade unions*, although the issue of unions as traditional workers' organisations (due to their specific role and position in relation to the political sphere and the economic power) are a separate problem requiring special scientific treatment. The situation is similar with *independent media*, *universities*, etc. whose examination requires yet another methodology, or rather a communicative study approach and research into civil society in all its varieties.

The other direction can be identified in relation to *associations with ethnic or religious denomination*. The overlap of religion and ethnicity in (self) determination of local national groups led to a situation whereby all or most of the members of these associations were also members of the same religious or ethnic group. Other than during socialism, they existed in BiH ever since the Berlin Congress and were in full swing between two world wars.¹⁰⁵ Just like associations from that period, the mission, motivation and aims of current ethnic associations are focused on its own national collective and are defined on the basis of needs and interests set within that framework. Political engagement of these organisations is often reduced to public support of ethno-national political elites. Citizens as integrative factors are pushed aside; their interests are valued through the prism of national collectives, so that these organisations deal almost exclusively with problems related to a single ethnic group, collaborating with others only as much as it suits their interests. For example, there is no data on any form of collaboration between ethnic organisations of former detainees, civilian casualties of war, refugees, etc. Although they would have reasons to collaborate on the issue

105 For details see: Dzaja, Srećko: "*Politička stvarnost jugoslovenstva*," Mostar, 1999.

of human rights violations, these associations work in total isolation on ethnic or Entity basis. These organisations are the *ethnic NGO sector* in BiH. Stubbs denotes them as **ethnic NGO's** which "(...) maintain close links, either formal or ideological, with closed projects at the official political level. Also, most of these organisations were created during the war and represent interests of one of the groups in conflict."¹⁰⁶ Examples of such subjects are: *SPONA – Srpski pokret nevladinih organizacija* [Serb movement of independent organisations], which only includes organisations fully dependent on state budget in the RS (*RS Veterans' Association, RS Detainees' Association, RS Refugees' Association, RS Pensioners' Association, RS Association of families of combatants and civilians killed in the war, and the RS Students' Union, Basic organisation for protection of identity and Croat national interests in Capljina, Office for protection of identity of Croats in Stolac*, etc.). We find examples of *ethnic fragmentation* in areas which are supposed to be universal in their essence, based on interests, needs and desires of citizens irrespective of their ethnic affiliation. We thus have ethnically oriented sports associations, such as *Croat Chess Club Mate Boban, Croat Aviation Club Mostar, Croat Bowling Club Neum*, etc., as well as business associations such as *Association of Croat Private Manufacturers Prohum* etc. (ICVA – NGO directory in BiH, Sarajevo 2004). Although these examples are not that numerous, they clearly indicate ethnic fragmentation of the NGO sector in BiH. Titles and programme documents often do not indicate that an association belongs to a particular ethnic contingent. A good example are some local refugee organisations and associations of victims of war which do not have an ethnic name but which are, depending on the refugees' pre-war residence, almost totally homogeneous (such as *Association of Mothers of Srebrenica and Zepa Enclaves* brings together Bosniak women victims of war, *Ostanak* association brings together only Serb refugees who do not wish to return to their pre-war residences). Moreover, as said above, mono-ethnic membership does not always confirm a closed ethnic nature of the association. According to Stubbs, "Not all the NGO's whose membership is limited to a single ethnic group should be listed under this category – some cultural

106 Stubbs, Paul, op. cit., p. 25;

associations are important for providing a source of self-esteem of a national community.”¹⁰⁷

One should certainly note here the *traditional, national, cultural, societies and associations of members of national minorities*. Namely, traditional national cultural societies (*Napredak, Preporod, Prosvjeta*), and associations dealing with tradition and culture which are independent from political influences, can be understood as promoters of national cultural heritage, (i.e. subjects not focused exclusively on their inner cultural space, but rather acting in the field of inter-cultural communication and dialogue in the general societal context).

They are, thus, subjects with ethnic denomination but with activities and programmes which indicate their acceptance of the concept of multi-culturalism and the necessity to build a civil society in BiH. These are both ***civil organisations with national orientation*** (*Serb Civic Council, Croat National Council, Council of the Congress of Bosniak Intellectuals*, etc.), which act in the public arena autonomously, not allowing themselves to be subordinated to exclusivist ethno-national policies. This is confirmed by their good and continuing mutual collaboration, as well as collaboration with other civil organisations. In that, they are the true bridges of dialogue and collaboration between national groups in BiH and are the transitional forms from national towards civil institutions of civil society. They differ from ethnic organisations in their *openness* towards society in general, their readiness to cooperate with civil associations and those bringing together other national communities, and their interest in social problems of all the citizens, rather than just of those of a single ethnicity. Examples are years of joint activities (1997-2000) of the Serb Civic Council, Croat National Council, Council of the Congress of Bosniak Intellectuals and Circle 99 (which is, as said earlier, a multi-ethnic organisation) on implementing an initiative to establish the *constituent status* of all the three groups in the entire territory of BiH (*Group of authors: “Bosno i mi smo tvoj narod”* [Bosnia, we are your people too], *Zbornik Srpskog građanskog vijeća, Tuzla 2003, p 6*). These associations can be said to be ***transitional forms*** from ethnic towards civic associations, subsuming both forms in their work.

107 Stubbs, Paul, op. cit. p. 25;

These historical developments resulted in a ***dichotomous structure of the NGO sector*** (Table 4) which clearly indicates two principal contingents of institutions and subjects – ***the civil NGO sector and the ethnic NGO sector***. **This dichotomy is an important feature of the current NGO structure in BiH. Between the two there are transitional forms which, depending on their *openness* towards society, or *restrictiveness* toward their own ethno-national collective and its interests and needs, lean towards either side of this dichotomy.** Of course, when classifying different subjects, one should certainly bear each individual case in mind, as well as the fact that individual organisations may move from one category to another. That is why a functional analysis is required for each individual case.

THE NGO SECTOR IN BIH

CIVIL NGO SECTOR	TRANSITIONAL FORMS	ETHNIC NGO SECTOR
<ul style="list-style-type: none"> - authentic local civil organisations and initiatives - basic organisations created during socialism with no ethnic markings - foreign NGO's - local NGO's created as daughter organisations of international ones, or with their support 	<ul style="list-style-type: none"> - open organisations with national denomination - humanitarian organisations with religious or national denomination - organisations of national minorities - national cultural societies 	<ul style="list-style-type: none"> - restrictive organisations with ethno-national denomination

Table 4: Dichotomous structure of the NGO sector in BiH

It is difficult to speak accurately about qualitative relations within this structure. A simple count at the ICVA database on the NGO sector for 2002 shows that out of 1,593 associations, some 180 were ethnically oriented, but some 300 could be assumed to be similarly oriented (refugee associations, veterans' associations, cultural and sports societies with names indicating one people) indicating a trend of faster growth of the civil sector in relation to ethnic NGO's. This means that, at least in terms of quantity, *for the first time in the history of BiH multi-ethnic civil*

organisations are realistically superior in numbers, compared to those with religious or ethnic marking, excluding only the period of socialism. It should also be borne in mind that the effectiveness of these associations is not directly dependent on their number, but rather (far more) on the impact they achieve in the public and the results of their activities. This dichotomy indicates the relationship of the so-called bonding social capital with an excluding effect (building links between persons and other subjects on the grounds of same sex, age, ethnic affiliation, etc.) and a bridging social capital with an inclusive effect, building links between different social subjects. These avenues of historical directions of NGO institutions illustrates a pronounced continuity of organisations based on ethnic or religious affiliation of its members, whereas in the post-war period one can speak of a quantitative growth of associations which can be assumed to be closer to the concept of the bridging social capital. The bridging of social capital is typical for connections within the ethnic NGO sector. It is inclusive as the ethnicised system of values and norms which connects ethnic collectives, remains acceptable only to its members, which then, leads to restrictive institutions of the ethnic NGO sector, limited to their own framework.

10. Conclusion

This analysis has shown that BiH has a century-old tradition of civil organisation. This heritage developed in two directions, as a group of subjects of ethnic denomination and a group of multi-ethnic subjects. Such historical predispositions led to the *current state of dichotomous division* in the NGO sector. However, it should not be disregarded that *during the boom of the NGO sector after 2000, the quantitative aspect changed in favour of the non-ethnic NGOs, happening for the very first time in the history of civic organisation in BiH*. This division is an important feature of the NGO sector in BiH, thus confirming the hypotheses presented at the beginning of this study. Functionally, as well as in the context of further development of the NGO sector and the BiH civil society as a whole, this division cannot be disregarded, particularly if one wishes to speak of specific functions of the NGO sector in the process of democratic development of BiH's society.

In light of the above presented capacities of the NGO sector in BiH and the experiences of developed democracies, intensive dialogue seems to be necessary both within the circle of civic associations and between political, civil and economic spheres. In that, this paper does not intend to give any final assessments, but rather to be the basis for further discussion. In light of such considerations, the focus of discussion should still be the question: in view of its "limited history" and "limited civil capacities," can the contingent of civil associations in BiH become a truly relevant actor in democratic transformation? Certainly, further scientific research and theoretical elaboration are still necessary in this field.

Sources and bibliography:

- Anđelić, Neven: *Bosnia and Herzegovina between Tito and War*, translated by Ranko Mastilović, Samizdat B92, Beograd 2005.
- Babić, Dušan: "Pozadina i smisao naših animoziteta" in "Regionalne paralele – istraživanje nedavne prošlosti," Stina Zagreb, Škola novinarstva Beograd, Media-plan Institut Sarajevo, 2005.
- Bežovan, Gojko/Zrinščak, Siniša/ Vugec, Marina: "Civilno društvo u Hrvatskoj u procesu stjecanja povjerenja i izgradnje partnerstva s državom i drugim dionicima," CARANEO – Centar za razvoj neprofitnih organizacija, CIVICUS – Svjetski savez za građansku participaciju, Zagreb, May 2005.
- *Report on the State of the NGO Sector in BiH*, DFID, IBHI, Sarajevo, April 2005
- OSF Report on the Civil Society in BiH for 2004, Open Society Fund BH, Reports, *Civil Society*, Sarajevo 2004.
- Džaja, Srećko: *Politička stvarnost jugoslovenstva*, Mostar, 1999.
- Đorđević, Mirko: "Disidenti – između reforme i revolucije," Republika, No. 187, Beograd, 1998.
- Group of authors: "Lokalni NVO sektor u Bosni i Hercegovini: problemi, analize i preporuke," IBHI – Independent Bureau for Humanitarian Issues, Sarajevo, 1998.
- Group of authors: "Bosno i mi smo tvoj narod," *Zbornik Srpskog građanskog vijeća*, Tuzla 2003.
- Group of authors: "Procjena građanskog društva u Tuzlanskom kantonu," IPAK, Tuzla, 2004.
- Hadžibegović, Ilijas/Kamberović, Husnija: "Organizacije civilnog društva u BiH – porijeklo i kontekst," *Revija slobodne misli* Nos. 9-10, Association of Independent Intellectuals Circle 99, Sarajevo 1997.
- Ibrahimagić, Omer: *Constitutional Development of BiH*, Sarajevo 1998.
- Išek, Tomislav: "O utemeljenju i početku rada Hrvatskoga kulturno-prosvjetnog društva Napredak" in *Napredak Calendar* for 1993, Sarajevo 1992.
- ICVA – BIH NGO Directory, ICVA, Sarajevo 2004.

- Jaksic, Božidar: “*Disidenti – (ne)završena priča,*” in: *Balkanski paradoksi*, Beogradski krug, Beograd 2000
- Kangrga, Milan: “*Korčulanska ljetna škola*“ in: “*Izvan povijesnog događanja. Dokumenti jednog vremena,*” Feral Tribune biblioteka, Split 1997.
- Kemura, Ibrahim: “*Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine,*” Sarajevo 1987.
- Klaić, Bratoljub: “*Rječniku stranih riječi,*” Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1978.
- Qualitative Study 3: Employment, provision of social services and the NGO sector – status and perspectives for BiH, analyses and policy implications, Document 1: Readers’ manual and summary of conclusions and recommendations, DFID, IBHI, Sarajevo, April 2005.
- Latinović, Đorđe: “*Nevladin sektor i lokalna samouprava*” in: “*Lokalna samouprava je vaše pravo,*” Kulturni centar Tuzla-Bologna, Tuzla 2001.
- Linz, Juan and Alfred Stepan: *Democratic Transition and Consolidation* (translation), Filip Višnjić, Beograd 1998.
- *Oslobođenje* daily, Sarajevo, 16-20 May 2006.
- Madžar, Božo: “*Prosveta. Sprsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949,*” Academy of Arts and Science of Republika Srpska, 2001.
- Markešić, fra Luka: “*Knjiga zajedničkog dogovora ili odgovora*” in: Group of authors, “*Deset godina SGV-pokreta za ravnopravnost u BiH,*” SGV, Sarajevo 2004.
- Mihajlov, Mihajlo: “*Disidenti danas i juče*” in: “*Domovina je sloboda,*” Radio B 92, Beograd 1994.
- Mihailović, Srećko: “*Kako nevladine organizacije vide političku moć i kako politička moć vidi nevladine organizacije,*” proceeds from a scientific conference entitled *Analyses of the NGO environment – challenges of transition.*”
- Milardović, Anđelko: “*Spontanost i institucionalnost,*” Kairos, Beograd, 1989.
- Open Society Fund Serbia, Beograd, 2 June 2005.
- Kotlo, Rebeka: brochure *The Role of NGO’s in Building Confidence and Good Governance in Mostar*, OSF BiH, Mostar, March 2005.

- Pelidija, Enes: “*O privredi Sarajeva u 18 stoljeću*” in: “*Prilozi historiji Sarajeva*”
- Popov, Nebojša: “*Disidentska skrivalica*,” “*Republika*” No. 242/243, Beograd 2000.
- Popov, Nebojša: “*Bilans jednog projekta slobode*,” “*Republika*” No. 179/180, Beograd, 1998.
- Rosandic, Ružica/ Milenkovic, Nataša / Kovačević, Mirjana: “*Teži put; Mirovne akcije na tlu bivše Jugoslavije*,” Centre for Anti-war Action, Beograd 2005.
- Sali-Terzić, Sevima: Civil Society, in: *International Support Policies in Countries of Southeast Europe: Lessons (Not) Learned in BiH*, Sarajevo, Müller, 2001.
- Sejfija, Ismet in “*Von dem Zivilsektor zu der Zivilgesellschaft*” in “*Medien und Interkulturelle Kommunikation*,” SOEMZ, Frankfurt/Sofia, 2005.
- Sekulić, Božidar-Gajo: “*Individuum i nasilje*,” Rabic, Sarajevo 2006.
- Stubbs, Paul: Relationship Between International Agencies and Local NGO’s, in: Group of authors: Local NGO Sector in BiH: problems, analyses and recommendations, IBHI, Sarajevo, 1998.,
- Trhulj Sead: “*Mladi Muslimani*,” Globus, Zagreb 1992.
- Veljak, Lino: “*Civilno društvo, raspad Jugoslavije i budućnost Jugoistočne Europe*,” Zagreb 1997.
- Vlasisavljević, Ugo: “*Opet narodna država*,” *Nezavisne novine* daily, Banja Luka, 13.01.2006.

About the author:

Dr. Ismet Sejfija, political scientist, lives and works in Tuzla and Sarajevo, as a publicist, and free consultant for the Friedrich Ebert Foundation, and consultant and advisor for several local and international NGO’s and other institutions. He studied political science, communications and cultural studies in Sarajevo, Sofia and Frankfurt. He has published papers on BiH civil society problems in several scientific publications in the country and abroad.

